

TÜRKLER ANADOLU'YA GELİRKEN KÜRTLER¹ (WHEN THE TURKS COMING TO ANATOLIA THE KURDS) (DI DEMA HATINA TIRKAN A ENEDOLÊ DE KURD)

Abdullah KIRAN²

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolîni
Received // Hatîn: 22.05.2021
Accepted // Pejirandin: 22.8.2021
Published // Weşandin: 30.11.2021
Pages // Rûpel: 21-47

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0). <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>



Citation/Atîf: Kiran, Abdullah (2021). Türkler Anadolu'ya Gelirken Kürtler, *Kurdiname*, no. 5, p.21-47

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakan va hatiye nixandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Özet:

Henüz Emevîler döneminden başlayarak, zayıflamaya başlayan İslâm imparatorluğu, bir müddet sonra tek merkezden yönetilmeyecek kadar büyümüşü. Abbasiler döneminde, merkezin çevre üzerindeki egemenliği daha da zayıfladı ve böylece İslam imparatorluğu sınırları dâhilinde farklı yönetimler ortaya çıkmaya başladı. Önce İspanya'daki Endülüs topraklarında egemenliğini yitirmeye başlayan Abbasi merkezi yönetimi, bir müddet sonra Ortadoğu ve Kafkaslarda kontrolü kaybetti. İran, Mısır, Ürdün, Yemen ve Etiyopya gibi ülkelerde farklı yönetimlerin ortaya çıkması, Kürtlerin de nüfus olarak çoğunluk teşkil ettiği topraklarda kendilerine has mirlikler kurmasının yolunu açtı. Türklerin İslam diyarı olarak kabul edilen İran, Kürdistan ve Arabistan coğrafyasında egemenliklerini tesis etmesinde ve daha sonra Anadolu'yu yurt edinmesinde Kürt mirlikleri (beylikleri) hayati bir rol oynadı. Türklere kucak açıp Oğuz boylarının kendi sınırları ve toprakları dâhilinde topluca yerleşmesine ilk defa izin veren, başkentleri bugünkü Tebriz şehri olan Revvâdî Kürtleri oldu. İranlılar ve Araplar, Türk boylarını topraklarından savaşla atmaya çalışırken, Revvâdî Kürt miri (beyi) Vehsûdân, 1029 yılında Gazneli Mahmut'tan kaçan 2000 Oğuz çadırını kendi topraklarına kabul etti ve böylece Türklerin Azerbaycan, Kürdistan ve Anadolu'daki yerleşik hayat serüveni başlamış oldu.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Türkler, Şeddadîler, Revvadîler, Mervaniler

Abstract:

The Islamic empire, which began to weaken starting from the Umayyad period, had grown so much that it could not be ruled from a single center after a while. During the Abbasid period, the dominance of the center over the periphery further weakened, and thus different administrations began to emerge within the borders of the Islamic empire. The Abbasid central administration, which first started to lose its sovereignty in Andalusia in Spain, began to gradually lost control in the Middle East and Caucasus areas after a while. The emergence of different administrations in countries such as Iran, Egypt, Jordan, Yemen and Ethiopia paved the way for Kurds to establish their own principalities in the lands where they constitute the majority. Kurdish principalities played a vital role in the establishment of the sovereignty of the Turks in areas, which are accepted as the land of Islam, namely Iran, Kurdistan and Arabia. It was the Rawwadies Kurds, whose capital is today's city of Tabriz, who embraced the Turks and allowed the Oghuz tribes to settle collectively within their own borders and lands for the first time. While Iranians and Arabs were trying to expel the Turkish tribes from their lands through war, Rewwadi Kurdish ruler Vehsûdân accepted 2000 Oghuz tents that fled from Mahmut of Gaznel in 1029, and thus the adventure of settled life of Turks in Azerbaijan, Kurdistan and Anatolia started.

Key words: Kurds, Turks, Shaddadies, Rewwadies, Mervanies

¹ Bu yazı; daha önce Serbestiyet.com adlı internet sitesinde yayınlanmış olan "Türkler Anadolu'ya Gelirken Kürtler" adlı yazı dizisinin gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş halidir.

² Prof. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi, İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, email: a.kiran@alparslan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9136-7665>.

Kurte

Lawazbûna Împaratoriya Îslamî hê ji serdema Emewiyan ve dest pêkiribû û ji demekê bi şûn de gihîştibû wê radeyê, ku êdî nikaribû ji navendekê bihata rêvebirin. Di dema Abbasiyan de, serweriya navendê ya li ser dorûberê bêtir qels bû û bi vî awayî desthilatîyên cihêreng di nav tixûbên Împaratoriya Îslamî de derketin holê. Rêvebiriya navendî ya Abbasi, ku cara pêşî li erdên Endulîsê yê li Spanyayê dest bi windakirina serweriya xwe kiribû, piştî demekê desthilatîya xwe ya li Rojhilata Navîn û Kafkasyayê jî winda kir. Li welatên wekî Îran, Misir, Urdu, Yemen û Etiyopyayê derketina desthilatîyên cuda, rê li ber Kurdan jî vekir ku li deverên ku piraniya nifûsê pêk tînin mîrekiyên xwe ava bikin. Mîrekiyên Kurdan, di damezrandina serweriya Tirkan ya li erdnîgariya Iran, Kurdistan û Erebiştanê ya ku wekî welatên Îslamî tînin hesibandin û pişt re jî di cîwarbûna wan a Enedolê de, rolekî sereke leyistin. Li herêmê, yê ku cara pêşî Tirk hambêz kirin û rê dan ku eşîrên Ogûz bi awayekî komî di nav sînor û erdên wan de bicih bibin, Kurdên Rewadî bûn. Tebrîza ku îro di nav sînorên Îranê de dimîne, hingê paytexta Rewadiyan bû. Di dema ku Faris û Ereban hewl didan ku bi şer eşîrên Tirk ji warên xwe derbixin, Mîrê Kurdên Rawwadî Vehsûdan, 2000 konên Ogûz ên ku di sala 1029 de ji ber Mehmûdê Gazneyî direviyan qebûl kir ser axa xwe û bi vî rengî serpêhatiya Tirkan a li Azerbaycan, Kurdistan û Enedolê cîwarbûnê dest pê kir.

Peyvên Kildî: Kurd, Tirk, Şeddadî, Rewwadî, Merwanî

1. Giriş:

Son yüzyılda, özellikle Lozan Antlaşmasının imzalanmasından hemen sonraki süreçte, Kürtler resmi olarak inkâr edildiği gibi tarihteki varlıkları da yok sayıldı ve giderek hepten görmezlikten gelindi. Tarih kitaplarımızda, Türklerin Asya'daki yaşamı ve Asya'dan çıkışı ile ilgili pek çok anlatım ve efsaneye yer verildi. Ancak bugünkü Anadolu topraklarına yerleşmeden önce bölgede ne tür siyasi yapılanmaların olduğuna; en önemlisi de Kürt mirliklerinin (beyliklerinin) Türklerin Anadolu'yu yurt edinmesinde nasıl bir rol oynadıkları konusuna hiç değinilmedi. Duruma göre, yeterince aydınlatıcı ve objektif olmasa da Yunanlılar ve Ermenilerden söz edildi, ama Kürtler gene görmezlikten gelindi.

Oysa Türklerin İslam diyarı olarak kabul edilen İran, Kürdistan ve Arabistan coğrafyasında egemenliklerini tesis etmesinde, Kürt mirlikleri (beylikleri) hayati bir rol oynadı. Türklere kucak açıp Oguz boylarının kendi sınırları ve toprakları dâhilinde topluca yerleşmesine ilk defa izin veren, başkentleri bugünkü Tebriz şehri olan Revvâdî Kürtleri oldu. İranlılar ve Araplar Türk boylarını topraklarından savaşla atmaya çalışırken, Revvâdî Kürt miri Vehsûdan, 1029 yılında Kaşgarlı Mahmut'tan kaçan 2000 Oguz çadırını kendi topraklarına kabul etti ve böylece Türklerin Azerbaycan, Kürdistan ve Anadolu'daki yerleşik hayat serüveni başlamış oldu.

Önceleri Doğu Azerbaycan'da Revvâdî Kürt mirliği sınırlarında toplu iskâna geçen Türkler, ardından başkentleri bugünkü Gence³ olan Şeddadî Kürt mirliği sınırlarına doğru genişlediler. 1043 yılında Mervanî Kürt mirliği ile ilk defa temas sağlayan Selçuklular, 1071'de vuku bulan Malazgirt savaşından sonra, artık daha kolay bir şekilde, Kürtlerle bir arada Anadolu topraklarına doğru genişlediler. 1029 yılında Oguz Türklerini kendi ülkelerine kabul eden Kürtler, Osmanlı'nın dağılmasıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar, yüzyıllarca Türklerle ortak bir kaderi yaşadılar. Osmanlı İslam devletinin en ücra köşelerinde Türkler ve Kürtler hep birlikteydi.

Türklerin Anadolu topraklarını henüz yurt edinmediği bir sırada, başkentleri Gence şehri olup, Ani ve Bakü gibi kentleri de denetim altında tutan Şeddadî Kürtleri, kuzeyde Tiflis'i kontrol etmek üzere Gürcistan krallığı ile mücadele içindeyken, Mervaniler güneyde, bir zamanlar kendi yönetimlerine girmiş Urfa'yı tekrar ele geçirmek için Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ile çatışyordu. Başkentleri bugünkü Tebriz şehri olup Sercehân, Zencan, Ebher ve Şehrîzor (Kerkük ve etrafı) dolaylarını ellerinde tutan Revvâdî Kürt mirliği, Arap ve Fars beylikleriyle bir çekişme içindeydi. Kısacası, Türkler Anadolu'da yerleşik bir hayata geçmeden önce Kürtler Azerbaycan'da Gence şehrinden Bakü'ye, oradan Tebriz'e (İran), Hamedan ve Şehrîzor'a, oradan Bağdat'ın 100 km güneyine

³ Gence, muhtemelen Kürtçe'deki "gencine" (Farsçada "hazine") kelimesinden gelmektedir. Zaten Minorsky, hazine anlamına gelen Gence şehrinin 859 yılında Muhammed b. Halid tarafından yapıldığını yazar. Üç gece üst üste rüyasında orada bir hazinenin gömülü olduğu, hazineyi çıkartıp orada bir şehir inşa etmesi gerektiği şeklinde uyarılan Muhammed b. Halid, efsaneye göre hazineyi çıkarıp o para ile Gence'yi kurar (Minorsky.1958:25).

düşen el- Hilla, el- Hilla'tan kuzey batıya doğru bir kavis çizerek Musul'a, Musul'dan Cizre, Urfa, Diyarbakır ve Erciş'e kadar uzanan yüz binlerce kilometre karelik topraklarda, tarihin kadim dönemlerinden başlayarak yaşam ve egemenlik mücadelesi vermektedir.

Türklerin henüz Anadolu'ya gelmediği bir aşamada, Silvan'daki Mervani Kürt mirliği sarayında Roma imparatoru ağırlandı⁴; Hindistan'dan, Mısır'dan tüccarlar, sanatçılar konuk edilirdi (İbnü'l Ezrak, 1975:158,160, 162). Başlı derde düşen Bağdat'taki Halife bile, karısı ve çocuğu için en güvenilir sığınak olarak Mervani Kürt mirliğinin başkenti Meyyâfarikin'i (Silvan'ı) seçmişti (İbnü'l Ezrak, 1975:152). Roma ve Selçuklular arasındaki ilk diplomatik ilişkiler Mervaniler aracılığıyla gerçekleşmişti (Ripper, 2012:232). 1049-1050'de (Cevdet Paşa, "H.440" der, Kısası Enbiya, cilt 2 :758), Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal Bey komutasındaki Oğuzlar Trabzon'a saldırarak 50 bin kadar Rum askerini yenilgiye uğratarak pek çok generali tutsak alırlar. Esir alınanlar arasında, İbn'ül Esir'in (İslam Tarihi, Cilt 9: 423) Ahbaz Kralı olarak tanıttığı, Ahmed Cevdet Paşa'nın (cilt 2. :758), "Ebhar emîri Karbit" olarak andığı çok önemli bir şahsiyet de bulunmaktadır. Kendisinin serbest bırakılması için üç yüz bin altın para ve yüz bin altın hediye teklif etmesine rağmen, Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal Bey kabul etmez. Roma İmparatoru, İbrahim Yinal'in esir etmiş olduğu Karbit'in bir bedel karşılığında salıverilmesi hususunda aracı olması için Mervani Kürt Beyliği Hükümdarı Nasruddevle'ye başvurur. Nasruddevle, Şeyhülislâm Mervan oğlu Ebu Abdullah'ı Tuğrul Bey'in yanına gönderince, Tuğrul Bey, Karbit'i hiçbir hediye almaksızın, Nasruddevle'nin hatırı için bedelsiz bırakır (İbnü'l Esir, cilt 9. 423 ,Ahmed Cevdet Paşa, Kısası Enbiya, cilt 2. :758).

Selçuklular İslam dünyasında egemen olmadan önce, dört Kürt mirliği neredeyse eşzamanlı olarak, oldukça geniş topraklarda hakimiyet sürmekteydiler. Başkentleri Azerbaycan'daki Gence şehri olan Şeddadiler(951-119), başkentleri Tebriz olan Revvadiler (954-1129), Süleymaniye, Kirmanşah ve Nihavend'de hakim olan Hasanveyhi'ler (959- 1012), başkentleri Meyyâfarikin olan Mervaniler(978-1085), Hasanveyhi'lerin egemen olduğu topraklarda ortaya çıkan Annazi'ler, Bağdat'ın kuzeyinde yer alırken, diğer bir Kürt mirliği olan Cawani'ler (Gavani, Ciwani), aynı dönemde Bağdat'ın yaklaşık 100 km güneyinde, Fırat Nehri üzerinde yer alan el- Hilla'da⁵ kurulmuştu (Yaz, 2021:253-286). Kısacası Türkler Anadolu'ya gelmeden önce de, Mezopotamya medeniyetinin mirasçıları olarak Kürtlerin hiç de yabana atılmayacak siyasi ve içtimai bir yaşantıları vardı.

Türklerin Ortadoğu Coğrafyasına İlk Nüfuzu

Türkler İslâm ve Ortadoğu coğrafyasında Kürtlerden önce Farslar ve Araplarla karşılaştı. Kürtlerle tanışmaları ve Kürt coğrafyasına doğru yayılmaları, Araplar ve Farslarla iç içe geçmelerinden yaklaşık 200 yıl sonra oldu.

Türklerin İslâm âlemine girişi başlıca iki şekilde gerçekleşti: 1) İrsî reislerinin, bey ve hanlarının liderliğinde, klan ve kabileler olarak topluca İslâm'ı benimsediler. 2) İslâm devletleri ve ordularına özgü "askeri kölelik" kurumu çerçevesinde, Doğu İran – Maveraünnehir civarından başlayıp, tek tek savaşılar veya birlikler olarak hassa (muhafız) ordularına devşirildiler. Bu hassa orduları zamanla kendi komutanlarının önderliğinde, giderek politikada daha etkili olmaya; saray darbeleri yapıp hükümdarları tahttan indirmeye ve tahta çıkarmaya başladı. Türklerin İslam ordularındaki etkin konumları, Mısır'da yüzyıllar sonra, Eyyubi İmparatorluğu'nun dağılmasının akabinde, müstakil bir Memlûk devleti kuracak kadar köklüydü.

Henüz Abbasi halifeliği döneminde, 9. yüzyıldan itibaren Türkler giderek halifelik ordusu içinde nüfuz kazandı. Bir müddet sonra, yeni halifenin seçilmesi veya eskisinin devrilmesi konusunda söz sahibi olacak kadar güçlendiler. Halife el-Me'mûn (813-833) döneminde halifelik makamı daha çok İran etkisi altında iken, el-Mu'tasım (Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşid b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâs)

⁴ Henüz 1001 yılında Roma İmparatoru Basileios II Boulgaroktonos (hükümdarlığı:955-1025) Meyyafarkin'e gelerek Mervanilerle bir barış antlaşması yapar (İbnü'l Ezrak,1975: 96).

⁵ El- Hilla veya El(Al)- Hillah, bugünkü Merkezi Irak'ta Babil vilayetinin baş şehridir. Fırat Nehri'nin bir kolu olan el-Hilla Akarsuyu üzerine kurulu olan şehir, Bağdat'ın 100 km güneyinde kalmaktadır. İbn-i Batuta, Hilla için şöyle yazar: "Burası Fırat'ın doğu kıyısında uzanan büyük bir şehir. Çarşıları şen, dükkanı çok. Orada ham ve işlenmiş ürün cinsinden her şey satılıyor. Şehrin içinde ve dışında art arda dizili hurma bahçeleri var. Evleri palmiye ağaçları arasında. İki kıyıyı birbirine bağlayan köprü yan yana yatırılmış gemilerin üstüne kurulmuştur. Bu tekneler, iki uçlarından dolaşan kalın zincirlerle kıyıdaki sabit kalaslara bağlanmış! Buranın halkı tamamen İsna Aşeriyeye İmamiyye [=Şii On İki İmam] mezhebindedir. Ama iki fırkaya ayrılmışlar. Biri Ekrad [=Kürtler], diğeri Ehl-i Camiayn diye biliniyor. Aralarında bitmeyen bir mücadele var" İbn Battûta, Seyahatname s.313 Başlangıçta Şafii Mezhebine bağlı olan Cawaniler, daha sonra Şii mezhebini kabul edip, zamanla Araplaşmışlardır. Günümüzde El- Hilla'da, "Mahalla al-Akrad" (Kürt Mahallesi) adı dışında Cawani'lerden geriye bir eser kalmamıştır. Bkz. Yaz. The Kurdish Emirate of the Cawaniyya.

döneminde (833-842) İnan etkisi zayıfladı ve bu güç yerini adım adım Türklere bıraktı. Bu dönemden başlayarak ordudaki Türklerin sayısı ve etkinliği oldukça artmışken, Türk birlikleri için Sâmarrâ şehri de inşa edildi (İbn'ül Esir, Cilt 6:393).

1.1. Sâmarrâ Şehrinin Kurulması

Halife Me'mûn'un 833 yılında ölmesi üzerine, yerine kardeşi el-Mu'tasım geçti. Bu olağan devir halk nezdinde bir rahatsızlığa yol açmadı. Zira Halifelik babadan oğula geçebileceği gibi, aynı aile içinde bir kardeşten diğer bir kardeşe de geçebiliyordu. Durumdan memnun olan halk sessiz kalmayı tercih edip el-Mu'tasım'a biat etti. Ancak yeni halifeyi tanımak istemeyen ordu "Me'mûn oğlu Abbâs'ı isteriz" diyerek karşı çıktı. Ordunun isyan bayrağı açması üzerine el-Mu'tasım, yeğeni Abbâs'a elçi göndererek yanına çağırıldı. Vakit kaybetmeden amcasının yanına gelen Abbâs da el-Mu'tasım'a biat etti ve ardından ordunun karşısına çıkarak şöyle dedi: "Bu soğuk sevginin hikmeti nedir? İşte ben amcama biat ettim." Bunun üzerine ordu sustu ve homurdanmaktan vaz geçti (İbn'ül Esir, Cilt 6:382).

Aynı döneme işaret eden İslam tarihçisi Ebu Hanife Dineverî, el-Mu'tasım'ın, komutanları ve önde gelen askerlerini toplayıp onları kendisine biat etmeye davet ettiğini, onların da bu davete olumlu cevap verdiğini ileri sürer. Dineverî, ordunun rahatsızlığından söz etmez (Dineveri, 2007:432). Ancak bu anlatımda bile, ordunun yeni halifenin tahta oturmasında belirgin bir role sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ordunun iktidara, diğer bir deyimle halifelik makamı için bir tehdit olabileceğini henüz ilk günden tecrübe eden el-Mu'tasım Billah (d.795; hd 833-842), orduyu denetim altında tutabileceği bir mekâna nakletme kararı aldı ve böylece, sırf ordu için yeni bir yerleşim yeri, yepyeni bir şehir olan Sâmarrâ kenti inşa edildi. Halifenin kendisi Sâmarrâ'nın kuruluş gerekçesini şöyle açıklıyordu: "Ben el-Harbiye halkımın ansızın bir baskın yaparak gulâmlarımı [köle-hizmetkârlarımı, kullarımı – AK] öldürmelerinden korkuyorum. Bunun için onların buldukları yerin yukarısında olmalıyım ki, kuşkulandığım zaman kara ve su yolu ile üzerlerine yürüyebileyim." (İbn'ül Esir, Cilt 6:393) Buna göre, Halife Mu'tasım ordunun halka, devlet memurlarına ve bizzat kendisine zarar verebileceğinden korktuğu için, onları denetim altında tutabileceği bir mekâna yerleştirme kararı almıştı. Ancak bu mekânın, kara ve su yoluyla ulaşılabilir ve askerî açıdan kolayca denetim altına alınabilir bir yer olması gerekiyordu. Belli ki el-Mu'tasım, ordunun her an darbe yapabileceğinden korkmaktaydı. Kuşkusuz, ordudan korkan ve ordunun darbe yapmasından çekinen ilk İslam halifesi el-Mu'tasım değildi. Daha önce Hârûn er-Reşit (763-809) bu yüzden Bağdat'ta değil, Rakka'da oturmaya başlamıştı (İbn'ül Esir, Cilt 6:393)⁶.

Ancak el-Mu'tasım'ın Türkleri Sâmarrâ'ya yerleştirmesi bölgedeki halkın hoşuna gitmedi. İbn'ül Esir'in aktardığına göre, bir bayram günü el-Mu'tasım, evinden binekle çıktığı zaman karşısına yaşlı bir adam dikilip "Ey Ebû İshak!" diye hitap edince, halifenin askerleri olaya müdahil olup adamı dövmek istedi. Lakin el-Mu'tasım onlara engel olup "Ey yaşlı kişi! Neyin var, ne istiyorsun?" diye sordu. Bunu üzerine yaşlı adam şunları söyledi: "Allah seni komşuluğundan dolayı mükâfatlandırmasın! Bize komşu oldun; fakat beraberinde bu yaramaz huylu Türk gulâmlarını (uşak) da getirip yerleştirdin, böylece çocuklarımızı yetim, kadınlarımızı dul bıraktın ve erkeklerimizin ölümüne sebep oldun." Yaşlı adamın sözleri üzerine evine çekilen el-Mu'tasım, ertesi yılın bayramına kadar bir daha merasime çıkmadı (İbn'ül Esir, Cilt 6:393).

Sâmarrâ şehri, sayıları giderek artan Türk birlikleri için inşa edilirken, bir müddet sonra halifelik merkezi de güvenlik gerekçesiyle Bağdat'tan Sâmarrâ'ya taşındı ve böylece 836-892 yılları arasında Sâmarrâ halifeliğın merkezi oldu (Demirci, 2009:70-71).

Türkler 830'lu yıllar ile Selçukluların tarih sahnesinde belirişi olarak kabul edilen (Selçuklu devletinin kuruluş tarihi) 1040 yılı (Dandanakan muharebesi) arasında, yani yaklaşık 200 yıllık bir zaman dilimi içinde, Ortadoğu coğrafyasında, genellikle Fars ve Arap nüfusun egemen olduğu topraklarda, çoğunlukla asker ve ordu komutanları olarak varlıklarını hissettirdi. Abbasiler döneminde oldukça güçlenen Türkler; iktidarın kaderi ve

⁶ Hârûn er-Reşit, 29 Kasım 805'te Rey'den dönünce Bağdat'a uğrar; ancak şehirde kalmadan aceleyle Rakka'ya geçer. Bağdat'ı geçerken şöyle der: "Allaha yemin ederim ki, ne doğuda ne batıda bundan daha uğurlu ve bereketlisi bulunmayan bir şehri terk ediyorum. Bağdat Abbasoğulları hayatta kaldıkları ve muhafaza ettikleri müddetçe başşehir olmuş, atalarımın hiç biri Bağdat'tan kötülük görmemiştir. Bağdat ne güzel bir şehirdir." Buna rağmen, Hârûn er-Reşit, zorbaların, dinden çıkmışların, ayrılıkçı ve nifakçıların bulunduğu Bağdat'ta ikamet etmek istemediğini belirtir (İbn'ül Esir, Cilt 6:174).

halifelik makamına oturacak kişileri belirleyebilecek bir pozisyona geldiler. **Ancak Türklerin bu gücü, toplumsal desteğe dayalı içtimai bir güç değil, ordudan kaynaklanan askeri bir güçtü.** Merkezi Abbasi yönetiminin dağılması ve İslam coğrafyasında farklı iktidar odaklarının ortaya çıkması, zamanla Türklerin, toplumsal desteğini ağırlıklı olarak Kürt ve Türk nüfustan alan yönetimler kurmasına yol açtı. Türk kimliğiyle anılan bu ilk yönetimler, tarihi açıdan genellikle Kürt halkının meskûn olduğu topraklarda ortaya çıkmaya başlayacaktır.

1.2. Türk Komutan Eşnas'a Hil'at Verilmesi

Özellikle el-Mu'tasım'ın oğlu el-Vâsık Billah Ebu Cafer (H.227-232/842-847) döneminden itibaren Türklerin devlet idaresindeki gücü ve etkisi her geçen gün daha da arttı. Mesûdi, bir müddet sonra orduyu tamamen hâkimiyetlerine alıp, giderek özerk bir şekilde hareket etmeye başlayacak olan Türkler ve Halife Mu'tasım ilişkisini ele alırken şöyle yazar: *“Halife Mu'tasım, Türkleri toplamayı sever ve onları sahiplerinden satın alırdı. Elinin altında dört bin Türk vardı. Onlara çeşitli kumaş elbiseler giydirir, altın kemer ve altın ziynet takardı. Onları kıyafetleri itibariyle diğer askerlerinden ayırmıştı. Yemen, Mısır ve Kayyıs uçlarından da asker toplamış ve onlara 'Magaribe' adını vermişti. Horasan askerlerini Fergana'dan, diğerlerini Üruseniyye'den [Uruşene: Maverâünnehir'de bir bölge] seçerdi. Orduları çoğalmıştı. Türkler sokaklarda atlarıyla giderken başkentte halka eziyet eder; zayıflar ve çocuklar zarar görürlerdi. Bağdat halkı, bir kadına veya yaşlı birine yahut çocuk ve âmâyâ çarptıklarında onlara öfkelenir ve bunu yapanı öldürürlerdi. Bu yüzden Mu'tasım onları şehir dışında boş bir araziye nakletmeye karar verdi ve Bağdat'a dört fersah mesafedeki Baradan'a yerleştirdi.”* (Mesudi, 2017:395).

Halife Mu'tasım, Samarra kentini inşa etmekle hem orduyu Bağdat halkı ile karşı karşıya gelmekten uzak tutmak, hem de kendi güvenliğini sağlama almak istemişti. Ancak orduyu izole etme politikası, beklediği sonucu doğurmadı. Zira izole edilen ordu giderek daha da güçlendi ve özerkleşti. Üstelik ordu komutanlarından Eşnas, Büyük Boğa (Boğa el-Kebîr), Küçük Boğa (Boğa es-Sağır), Âtah, Wasif ve Sima gibi şahsiyetlere, yönetici sınıfın diğer seçkinleri gibi ikta (timar) tahsis edildi ve yüksek tabakaya mensup Türk görevlilere malikâne ve saraylar bile verildi. Mu'tasım oğlu el-Vâsık Billah Ebu Cafer (ö.10 Ağustos 847), 843 yılında hassa ordusunun Türk komutanlardan Eşnas'a, saltanat sembolü olarak kabul edilen değerli taşlarla süslü bir taç ile iki hil'at dahi bahşetti (İbn'ül Esir, 7:16)⁷. Ancak bu tür teveccüh gösterileri, beklenildiği gibi karşılığında mutlak bir bağlılığı getirmedi. Bağdat'tayken halifenin emri üzerine derhal derdest edilerek idam edilebilen bir asker veya yöneticiyi, Samarra'ya taşındıktan sonra ordunun elinden almak, artık mümkün olmadı. Samarra'ya taşındıktan sonra ordunun, daha doğrusu Türk askeri sınıfının halifelik makamı üzerindeki etkisi ve ağırlığı daha da pekişti. Aynı dönemde Medine'de patlak veren isyanlar, ordunun daha da güçlenmesine yol açtı.

1.3. Halife el-Mütevekkil'in Öldürülmesi

Bundan sonraki süreçte, gerçek iktidar giderek halifelerin elinden çıkıp, çoğu Türk olan askeri idarecilere geçti. Bu Türk emirlerin baskısından ciddi anlamda rahatsız olmaya başlayan Halife Mütevekkil (847-861), bu baskıyı hafifletmek amacıyla hilâfet merkezini Dımeşk'a (Şam) nakletme teşebbüsünde bulundu, lakin başarılı olamadı. **Belki de bu teşebbüsü üzerine, önde gelen Türk komutanlar tarafından öldürüldü.**

Halife olduktan sonra el-Mütevekkil lâkabını alan el-Mu'tasım-Billâh (Özaydın, 2006:527), 861 yılında saray muhafızı Türklerin tezgâhladığı bir suikast planı dâhilinde katledildi. Mesudi, olayın bizzat saray muhafızlarından, eş-Şarabi diye de bilinen Boğa es-Sağır (Küçük Boğa) tarafından planlandığını ve cinayetin Boğa es-Sağır'ın sadık adamı Bâgir et-Türki tarafından işlendiğini ileri sürer. Mesudi'ye göre Boğa es-Sağır, el-Mütevekkil'den hoşlanmamasına karşılık, halifenin oğlu Mutanasır'ın (veya Muntasır'ın) Türklerin sevgisini kazanmış biridir (Mesudi, 2017:410). Taberi ise bir adım ileri giderek, açıkça söylemese de el-Mütevekkil'in Türkler tarafından öldürülmesinde oğlunun da bir payının olabileceğini ima eder. Taberi, el-Mütevekkil ile oğlu el-Mutanasır'ın aralarının iyi olmadığını; olay öncesinde el-Mütevekkil'in oğluna, “ben sana el-Muntasır” [muzaffer demek] adını verdim, senin aptallıkların yüzünden halk sana el-Müntazir [bekleyen, miras beklentisi

⁷ Eşnâs et-Türki hemen bir yıl sonra, 844'te vefat etti (İbn'ül Esir, 7:23). Hakkında çelişkili kanaat ve iddialar söz konusudur. Nitekim Halife el-Mu'tasım, Eşnâs'ı kendisinin yetiştirdiğini, ancak onun zayıf ve korkak çıktığını söyler (İbn'ül Esir, 6:461).

olan] adını taktı, ancak şimdi sen el-Mustacil [sabırsız] olmuşsun!” dediğini kaydeder. Bu azarlama üzerine, Mutanasır babasına, “Ey müminlerin emiri, eğer kafamı kesmeyi buyursaydın, bu davranışına katlanmaktan daha iyi olurdu” diye karşılık verir (Taberi, cilt 34, 1989:176).

Olay gecesi Boğa es-Sağır meclise girerek hizmetçi ve şarkıcıların gitmelerini emredince, el-Mütevekkil’in kölesi Feth b. Hakan et-Türki’nin (görüldüğü gibi o da bir Türk gulamdır) “Şu anda onların gitme saati değildir ve Müminlerin Emiri de henüz meclisi dağıtmamıştır” dediği kaydedilir. Bunun üzerine Boğa es-Sağır, “Müminlerin Emiri bana saat yediyi geçtikten sonra burada hiç kimseyi bırakmamamı emretmişti. Şimdiye kadar on dört rıtlı şarap içti ve şu anda da perdenin arkasındaki odasına geçmiş bulunuyor” diye karşılık verir (İbn’ül Esir, 7:85). Küçük Boğa mecliste bulunanları bu şekilde dışarı çıkarttıktan sonra, bütün kapıları kapatıp yalnız nehre açılan saray kapısını açık bırakır. İşte Halife el-Mütevekkil’i öldürecek olanlar bu kapıdan girer. Katiller halifeye saldırdığında, kölesi Feth b. Hakan efendisini korumaya çalışır, ancak tam ileri atıldığı sırada biri (Taberi’ye göre bizzat Boğa es-Sağır) kılıçla karnından yaralayıp kendisini saf dışı bırakır⁸. El-Mütevekkil’i öldüren katiller, oğlu el-Mutanasır’ın yanına gidip kendisine hilafet selamı vererek, herkesin biat etmesini ister (İbn’ül Esir, 6:5). Halife el-Mütevekkil’in katillerinden biri olan Bâğir et-Türki’nin kendisi, birkaç yıl sonra (865’te) saray muhafızlarından Boğa es-Kebir ve Vasf tarafından öldürülür (İbn’ül Esir, 7:118). H. 247 yılında, 42 yaşında öldürülen Halife el-Mütevekkil’in iktidarı 14 yıl, 9 ay ve 9 gün devam etmiştir (Qazwini, 1913:63)⁹.

3. Abbasi Halifelığının Merkezi Gücünün Dağılmaya Başlaması

Bağdat’tan Samarra’ya taşınmış olan halifelik merkezi, Mu’temid-Alellah’ın (Ebû’l-Abbâs el-Mu’temid-Alellah Ahmed b. Ca’fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî, ö. 892), halifelik makamındaki son yılı olan 892’de Samarra’dan tekrar Bağdat’a taşınsa da, Türk kumandanların halifeler üzerindeki baskısı devam etti. Abbasi hanedanının halifelikte somutlanan merkezî gücünün zayıflamaya başlaması, taşradan iktidara karşı meydan okumaların çoğalmasıyla el ele gitti.

Önce Endülüs’te başlayan bu gevşeme, daha sonra diğer bölgeleri de kapsamına aldı. Henüz Halife Harun er-Reşid (786-809) döneminde bile, Fas’ta İdrisiler (H.172/788-789) ve Tunus’ta Ağlebiler (H.184/800) kendi yerel iktidarlarını kurmuştu. Zaman içinde bu özerk emirlik ve sultanlıklar giderek çoğaldı. Böylece giderek taşrada nüfuz yerel hanedanların eline geçti. İbn’ül Esir, Abbasi devletinin Halife er-Râdî (934-940) döneminde içinde bulunduğu durumu ise şöyle tasvir eder:

“Halifenin elinde Bağdat ve çevresi dışında hiçbir yer kalmadı. Bu bölgenin tamamı da İbn Raik’in kontrolündeydi ve halifenin hiçbir yetkisi kalmamıştı. Ama geri kalan bölgelerde, Basra, İbn Raik’in; Huzistan, el-Beridî’nin; Fars bölgesi, İmâduddevle ibn Büveyh’in; Kirman, Ebû Ali Muhammed b. İlyas’un; Rey, İsfahan ve el-Cibal bölgesi ise buralar için sürekli mücadele eden Ruknudevle b. Büveyh ve Merdâviç’in kardeşi Veşmgîr’in; Musul, Diyarbekir, Diyâr-Mudar ve Diyâr-Rabia, Hamdaniler’in; Mısır ve Şam, Muhammed b. Tuğç’un; Mağrib ve Tunus (İfrikkiye) bölgesi, Alevî Ebu’l-Kasım el-Kâim Biemrillâh b. el-Mehdî’nin; Endülüs, en-Nâsru’l-Emevî lakabını alan Abdurrahman b. Muhammed’in; Horasan ve Maveraünnehir, Nasr b. Ahmed es-Samânî’nin; Taberistan ve Cürcan, Deylemliler’in; Bahreyn ve Yemâme de Tahir el-Karmatî’nin hâkimiyeti altında bulunuyordu.” (İbn’ül Esir, 8:220).

Abbâsî halifelindeki bu çözülme, özellikle Arap olmayan Müslüman halklarda tezahür etti. Yerelde kendi iktidarlarını oluşturanlar, Abbâsî devletinin dinî otoritesine bağlı kalmak şartıyla, iç ve dış bağımsızlıklarını adım adım geliştirmeye koyuldu.

⁸ Mesudi, suikast sırasında çok sarhoş halde olan Mütevekkil’in bizzat kendi kılıcıyla öldürüldüğünü yazar. Halifenin meclisinde bir gün kılıçlardan söz açılır ve Basralı birinde, Hindistan’dan gelmiş, eşi benzeri olmayan bir kılıç olduğu söylenir. Mütevekkil hemen Basra valisine mektup yazıp kılıcın kaç para olursa olsun satın alınması ve kendisine gönderilmesini ister. Yapılan araştırmada kılıcın Yemenli biri tarafından satın alındığı ortaya çıkar. Bu kez Mütevekkil Yemen’e birinin gönderilip kılıcın alınmasını emreder. Sonunda kılıç Yemen’den getirilir. Mütevekkil çok sevinir; Allah’a hamdederek, kılıcı tahtının kıvrımının altına koyar. Mesudi “Vallahi bu kılıç sadece Bağir’in Mütevekkil’i öldürdüğü gün kınından sıyrıldı” diye devam eder (Mesudi, 2017:407). Taberi, cinayeti işleyenlerin olayı Mutanasır’a anlatırken suçu olay sırasında öldürülen Feth b. Hakan et-Türki’nin üzerine yığdıklarını belirtir. Öte yandan, kendisi de el-Mütevekkil’in sarhoş olduğunu teyid eder (Taberi, cilt 34, 1989:179).

⁹ Halife el-Mütevekkil’in Şiiler ve Hz. Ali’nin ailesinden nefret etmektedir. H.233 yılında Hz. Hüseyin’in mezarını yıkarak, hac amaçlı ziyaretleri engellemiştir. Bkz. The Ta’rikhi Guzida, 1913:63

H.132/750 yılında iktidarı Emevîlerden devir alan Abbasîler, İslâm coğrafyasına en parlak çağını yaşattı. Abbasîler döneminde sosyal, kültürel ve bilimsel alanlarda büyük gelişmeler kaydedildi. Ancak bu, aynı zamanda İslâm imparatorluğunun merkezi yönetim anlamında çözülmeye başladığı ve farklı Müslüman devletlerin ortaya çıktığı bir dönem oldu. Böyle bir sürece girmekte, fetih yoluyla çok geniş toprakların elde edilmesi de önemli bir rol oynadı. Zira, henüz Emevîler döneminde İslâm imparatorluğu artık tek bir merkezden yönetilmeyecek kadar büyümüş; batıda İspanya, doğuda Maveraünnehir (Batı-Orta Asya'da Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki bölge) ve kuzeyde Bâb-u'l Ebvâb'a (Derbend, Dağıstan) kadar ulaşarak, bütün bu toprakların tek elden, tek merkezden yönetilmesini âdeta imkânsız kılmıştı.

Abbâsî iktidarının egemenliğini yitirdiği ilk topraklar İspanya oldu. 730'ların sonuna geldiğinde, Endülüs'ün yanı sıra Merovenj Fransası'nın Akdeniz kıyısındaki başlıca şehirleri, Pirene dağları ile Rhone vadisi arasındaki yerlerin tamamı Müslümanların eline geçmişti. Ancak tam bu sırada Endülüs'te Araplar ve Kuzey Afrikalı Berberiler arasında bir fay hattı beliriverdi. Kuzey Afrika'nın Berberi kabileleri yakın dönemde İslâma geçmişti ve 711 yılında İspanya'nın fethine çıkan İslâm orduları arasında hacimli bir yere sahipti. Berberiler ganimetten ve fethedilen topraklardan aslan payını Arapların kendilerine almasından şikâyet ediyordu. Bu yüzden Berberi lider Munuza, 732 yılında Doğu İspanya'da, Galya (Fransa) sınırında kendi krallığını kurdu (Strauss, 1999:82-83).

3.1. Kürt Mirliklerinin Ortaya Çıkışı

Öncelikle “mir” kelimesi üzerine birkaç şey söyleyerek yola devam etmek gerekir. Muhtemelen bu kelime Kurdî-Farisî kökenli bir kavram olup, daha sonra biraz farklı formlarıyla Arapça ve Türkçe'de kullanılmaya başladı. D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary* (Oxford, 1971:56) adlı çalışmasında “mir” kelimesini Pehlevicede “mîhr” [mtr' 1M myhr, N -] şeklinde verir. Mezopotamya'daki Mithra (Güneş Tanrısı) da aynı kökenden gelir. Benzer şekilde Dr. Ali Nourai, *An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages* (2014:297) adlı eserinde, “mithra”nın Avesta dilinde “anlaşma,” “sözleşme” ve “nezaket” anlamlarına geldiği; Farsça'daki “mêhr” kelimesinin de “mithra”dan gelip “güneş” ve “ışık açısı” anlamlarını aldığı belirtir. Ona göre, Grekçe'deki “mithras” (Helios'la örtüştürülen Güneş veya Işık Tanrısı) Avesta'daki aynı kelimedenden kaynaklanır. Günümüz Kürtçesi'nde “mahr” nikah kıymak, evlenmek anlamında kullanılır. “H” sesi Kürtçe'de kelimenin ortasında yer alınca çoğunlukla düşer. Mesela Kürtler “bîhn”(koku) demez, “bîn” der; “tîhn” (ısı) demez, “tîn” der; “şîhn” (yeşil) demez, “şîn” der; “mîhr” demez, “mîr” der. Kısacası nasıl ki Arapça'da, anayasa anlamındaki “düstur” (dest+dûr= destûr) Kurdî-Farisî ise, benzer şekilde “emîr” kelimesinin de Kurdî-Farisî olma olasılığı yüksektir.

Kürtler; İslam'ın ortaya çıkışı ve yayılışı döneminde çoğunlukla Sasani İmparatorluğu sınırları içinde yaşarken, topraklarının batı ve kuzey kesimleri Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kalmaktaydı. İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Sasani devleti kendi içinde ekonomik, sosyal ve siyasal krizlerle nedeniyle ciddi anlamda zayıflamıştı. MS. 531 yılında Sasani İmparatorluğu¹⁰ tahtına oturan ve yaklaşık 48 yıl iktidarda kalan Kısra Nûşirevan döneminde, İmparatorluk idari, askeri ve ekonomi alanlardaki yükselişinde doruk noktasına ulaşır. El-Cezire, Rûha (Urfâ), Menbiç ve Halep şehirleri, Kısra Nûşirevan döneminde, Bizans egemenliğinden Sasani egemenliğine geçerler (Kıran, 2020:1647-1664). Sasani kralı Nûşirevan'ın ölümünden sonra (MS. 579) gerileme devrine giren Sasaniler, Arap akınlarına karşı kayda değer bir direniş sergileyemez ve kısa bir süre sonra Kafkasların güneyinde kalan Aran, Şirvan, Deyleman, Gilan, Taberistan, Gürgan, Maveraünnehir civarları, Azerbaycan, Ermenia, Torosların güney kesimlerinde kalan Bilad-ı Şam, Antakya, Maraş ve iç kesimlerdeki Malatya ve Sivas bölgelerini içine alan yerler, Arap- Müslüman egemenliği altına girer (Ciwan,2021).

Önce Endülüs'te başlayan Abbasi merkezi yönetiminin bölünmesi olgusu, zamanla Ortadoğu ve Kafkaslara da sıçradı. Henüz halife el-Mütevekkil (847-861) döneminde, Abbasilerin Kafkaslardaki egemenliği ciddi anlamda zayıflamıştı (Minorsky, 1958:19). 844'ten başlayarak Erminiyye, Azerbaycan ve Arran bölgesinde Şirvanşahlar egemenliklerini tesis etmiş ve Bağdat'taki halifelik makamından bağımsız olarak hareket

¹⁰ Taberi; Sasani İmparatorluğunu 'nün kurucusu Erdeşêr 'in Kürt olduğunu yazar. Erdeşêr civardaki tüm beylikleri yıkıp egemenlik alanını genişletince, dönemin beylerinden Erdewan kendisine şöyle bir tehdit mektubu gönderir: “Ey Kürd çadırında eğitilmiş Kürd, kim sana o tacı takmak ve o ülkelerin şahları ve halklarını yenerek ele geçirme icazeti verdi? Kim Sana çölde o şehri- Cüre Erdeşêr- kurma emrini verdi ki?” diye tehdit etmesine rağmen, Erdeşêr yoluna devam ederek, Kürdistan ve Fars ülkesindeki belli başlı tüm şehirleri ele geçirir. İsfahan şahı Şah Şapur'u esir alan Erdeşêr, ardından Fars bölgesindeki şehirleri egemenliği altında toplar. En sonunda kendisini tehdit eden Erdewan'ı savaş meydanında kendi elleriyle öldüren Erdeşêr, Şahinşah olarak adlandırılır. Bkz. Taberi, Tarîx ur – Rusul ve Milûk, s.40-43

etmekteydiler. Şirvanşahlardan sonra Saciler, Azerbaycan ve Arran'a hâkim oldu.¹¹ Sacilerin yıkılmasından sonra, bu kez Şeddâdîler Arran'da hâkimiyetlerini tesis etmeye başladı. Böylece, **Deyssem b. İbrahim el-Kurdî**, H. 326/937-938'de Arran ve Azerbaycan'da yönetimi ele geçirdi. Ordusunu ağırlıklı olarak Kürtlerden kuran Deyssem, 936-937'de Berdea'da ve Erdebil'de, 938'de Merağa'da kendi adına para bastırıp Arran ve Azerbaycan bölgesinin hâkimi oldu (Keleş, 2018:118-145). Kısa bir süre sonra nüfuz alanını Erminiyye'ye kadar genişletmeyi başaran Deyssem, Dabil (Dvin) ve Nakhchavan'ı (Nahçıvan) kendi topraklarına kattı (Minorsky, 1953:34).

950-1099 yılları arasında Şeddâdî mirliğinde hüküm süren yöneticileri şöyle sıralamak mümkündür: Muhammad b. Şeddâd (hükümdarlık dönemi 951-965), I. Ali Leşkari b. Muhammad (hd 965-978), Marzuban b. Muhammad (hd 978-984), I. Fadl b. Muhammad (hd 985-1031), Ebü'l-Fath Musa b. Fadl (hd 1031-1034), II. Ali Leşkari b. Musa (hd 1034-1049), Anuşirvan b. II. Ali Leşkari (hd 1049), Ebü'l-Evsar I. Şavur b. Fadl (hd 1048-1067), II. Fadl b. Şavur (hd 1067), Aşot b. Şavur (hd 1068-1069), II. Fadl b. Şavur (hd 1069-1073), III. Fadl(un) b. II. Fadl (hd 1073-1075), Sultan b. Mahmud (ö. 1099).

Bu hükümdarlar arasında, en çok bilinen ve tanınanı I. Fadl ya da el-Mansûr Fadl b. Muhammed Şeddâdî idi. 47 yıl iktidarda kaldıktan sonra, Kasım 1031'de, Kurban Bayramına denk gelen Pazar günü (10 Zilhicce) vefat eden Fadl, Berdea ve Gence'de bastırıldığı sikkelerinde, "el-Emîr el-Mansûr Fadl b. Muhammed Şeddâdî" ve "el-Emîr es-Seyyid el-Mansûr Fadl b. Muhammed Şeddâdî" künyelerini kullanmıştı.



Şeddâdî sikkeleri

Azerbaycan ve Arran'da 916'dan 953 yılına kadar Saciler egemenliklerini sürdürürken, 953 yılından itibaren kısa bir süreliğine de olsa Musafirîler hâkimiyeti ele geçirdi (953-968). 970 yılında Şeddâdîler'in Arran'da Musafirî hâkimiyetine son vermesiyle, Doğu Kafkasya'da üç otonom Müslüman beylik ortaya çıktı. Bunlar (a) bölgedeki yerli Dağıstanlılarla karışmış olan Arap Haşimileri; (b) yereldeki İranlı gelenekleri benimsemiş Arap Yezdiler¹²; ve (c) Arran'da egemenliklerini tesis etmiş olan Şeddâdîlerdi (Minorsky, 1958:20). Şeddâdîlerin Azerbaycan ve Arrân'da egemenlik alanlarını genişletme mücadelesinde bölgede meskûn Kürt nüfus önemli bir rol oynadı. Şeddâdî mirlerinden Ebü'l-Evsar I. Şavur b. Fadl, 1063 yılında Şirvan bölgesine hâkim olmak için üç kez taarruza geçti ve bu saldırıları bölgede yaşayan Kürtler arasında memnuniyete yol açtı. Ebü'l-Evsar, 1065 yılında Maskat'ı almak üzere harekete geçti ve 1069 yılında, adına al-Bab'ta (Derbend) hutbe okundu (Minorsky, 1958:76).

Şeddâdîlerin bu dönemde topraklarına katmak istedikleri önemli bir kent de Tiflis'ti. Tiflis, dönemin Hıristiyan ve Müslüman dünyaları arasında kalan, yoğun bir Müslüman nüfusun da yaşadığı bir kentti. Tam Şeddâdîler Tiflis'i topraklarına katma hesapları yaparken, 1062 yılında Tiflis'teki soylulardan bir grup, Şeddâdî emiri Ebü'l-Evsar'a başvurarak kenti teslim almasını istedi. Zira kentin yöneticisi Cafer bin Ali ölünce, iki oğlu Mansur ve Abul Hayja kendi aralarında bir iktidar mücadelesine girişmişti. Bunun üzerine Tiflisliler, şehir ve

¹¹ Arran, batıda Ermenistan, doğu ve güneyde Azerbaycan, kuzeyde Kebk dağları ile sınırdış bir bölgedir. Tiflis ile Aras nehri arasındaki bölgede kalır.

¹² Şii mezhebini benimsemiş olan Yezdilerin Şayban aşireti zamanla Farslaşmıştı.

kalelerin Ebü'l-Evsar yönetimine bırakılmasının daha uygun olacağı kanaatine varmıştı. Ebü'l-Evsar bu öneriyi yerinde buldu, ancak veziri Bahtiyar b. Salman Ebü'l-Evsar'a "Allah Tiflis vilayetinin tamamı ve kalelerini bir solukta senin eline geçirecektir" diyerek, biraz daha sabır etmesini telkin etti. Bunun üzerine Ebü'l-Evsar, Tiflis ve etrafındaki kalelerin anahtarlarını elçilere teslim ederek, teklifi geri çevirdi. Böylece bir fırsat kaçmış oldu. Zira geri dönen elçiler, kalelerin anahtarlarını Kaheti beyi Akhsartan b. Gagik'e verdi¹³ ve o da büyük bir para karşılığında Tiflis'i Roma'ya (Doğu Roma'ya, yani Bizans'a) sattı. Bölgeye derhal bir garnizon gönderen Roma, dağlık bölgedeki yolları genişleterek, Tiflis'e ve İslam coğrafyasına açılan yolları güvenlik altına aldı (Minorsky, 1953:20).

1067 yılında Şeddadi Emiri Ebü'l-Evsar ölünce, yerine oğlu Fadl b. Ebü'l-Evsar Şavur geçti. Fadl b. Şavur, Sultan Alparslan'ın Arran üzerinden Gürcistan'a yaptığı ikinci sefere katıldı. Gürcü kralının Şeddâdi topraklarına saldırması üzerine, Alparslan ile Fadl b. Şavur 1067 yılının Ekim-Kasım aylarında Arran ülkesine girdi. Ardından Gence'ye geçen Alparslan, Fadl b. Şavur'a hilat giydirdi (Keleş, 2016:183). Bu ikinci seferde Tiflis'i ele geçiren Sultan, kenti/şehri o yıl Şeddadi emiri olan ve kendisine büyük miktarda para veren II. Fadl'a bıraktı. Böylece Şeddadiler, daha önce Gürcü kralına bıraktıkları Rustavî'ye ek olarak, Gürcistan ile İslam diyarları arasındaki son nokta olarak bilinen Tiflis'e de hâkim oldu. Özellikle Sultan Alparslan döneminde Şeddadî-Selçuk ilişkileri iyiydi ve her iki devlet de Roma'ya karşı birlikte hareket ettiler. Urfalı Mateos'e göre, Şeddadî hükümdarı Fadl b. Şavur, Alparslan'ın 1070 yılındaki Urfa kuşatmasında, Alparslan ile sefere katılmıştı (Mateos, 1962:140).

11. yüzyıl başlarında Şeddadilerin egemenliğinde olan Batı Azerbaycan, daha Med İmparatorluğu döneminden beri bir Kürt yerleşim alanı olup Küçük Medya olarak biliniyordu (M. Emin Zekî Beg, 2002:298). Tarihsel süreç içinde Kürtlerin Kafkaslardaki varlığı giderek gerilerken, bölgedeki önemli yerleşim merkezlerinin ve yine bölgeye hayat veren en önemli iki nehrin adlarının hep Kürtçe olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Örneğin Kûr nehrinin adı Kürtçe "derin" demek olan "kûr" sözcüğünden ve Aras'ın adı da "kara su" anlamındaki Avreş'ten gelir. Diğer bazı Kürtçe şehir ve yerleşim adları şunlardır: Bakü (Baku(r): kuzey rüzgarı, Bako: dağ rüzgarı); Gence (hazine); Nahçıvan (Nexşevan: oymacı, nakış ören); Şirvan (şervan: savaşçı, Şirvan: sütçü); Derbend (kapalı geçit); Kurdivan, Kelbacar (Kewbajar: keklik şehri); Berde¹⁴ (Berze: yüce, büyük); Şemkur (Çemkur: derin nehir); Zengilan (ziller, zilciler). Bu çokça bilinen yerler dışında, mezkur bölgede, daha burada sayılması mümkün olmayan yüzlerce yerleşim yerinin Kürtçe isimler taşıdığı belirtmek gerekir.

Coğrafyacı Strabon, Azerbaycan adının, Büyük İskender'in Küçük Medya'ya (*Media minor*) vali olarak tayin ettiği komutan Atropates'in isminden (*Media Atropatanae*) geldiğini söylerken, Arap coğrafyacılarından Yakut el-Hemevî, Azerbaycan kelimesinin, Azerbeykan'dan geldiği ve bu kavramın Farsça "ateş" anlamındaki "azer" ile "mekân" anlamındaki "beykan" kelimelerinin birleşiminden oluştuğu iddiasındadır.¹⁵ Yakut el-Hemevî'ye göre, "ateşgâh" anlamındaki Azerbeykan daha sonra Araplar tarafından "Azerbaycan" şeklinde telaffuz etmiştir (Mirzalı, 1993:13-15). Ancak Azerbaycan kelimesinin Kürtçedeki "Adırbêcan" (ar, adır, ağır = ateş; bêcan = cansız) kelimesinden gelmiş olma olasılığı da vardır. Kürtler eskiden Kerkük için "Baba Gurgur" adını kullanırdı. Bu adlandırma, kendi kendine yanan gaz ve petrol kuyularından esinlenerek verilmişti (*onomatopoeia* = ses taklidi, ses yansımaları yoluyla adlandırma). Zira "Baba Gurgur" harlı ateş anlamına gelirken, "Adırbêcan" da cansız ateş anlamına gelir. Kısacası, ad-anlam esaslı bir yargıda, Azerbaycan isminin Kurdî-Farısı kökenli olma olasılığı yüksek görünmektedir.

¹³ Gagik oğlu Akhsartan, 1058-84 yılları arasında Kaheti'de (Gürcistan'da) hüküm sürüyordu. Akhsartan, Batı Gürcistan'ın Ahbaz lideri Kral IV. Bagrat (1027-1072) ile çatışma içindeydi. Bkz. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.67.

¹⁴ 10. yüzyıl Arap seyyahlarından İbn Hauk, Rey ve Isfahan hariç tutulduğunda, Irak ve Horasan'da Berdea'dan daha büyük, daha güzel ve huzur verici bir yer yoktur diye yazar. Berde/Berdea Arran bölgesinin başkenti olup, Derbend ve Teflis (Tiflis) ile birlikte en gözde şehirlerdendir (İbn Hauk, 1800:157, 160).

¹⁵ Yakut el-Hemevî'ye göre Azerbaycan beşinci iklimde kalıp sınırları; doğu'da Berzea, batıda Erzincan, kuzeyde Deylem, el- Cebel ve Term'den oluşmaktadır. En önemli şehirleri Tebriz, Selmas, Urmiye, Erdebil ve Merend'dir (Çetin,2014:57).

Yaklaşık 200 yıl Şeddâdi ve Revvadî Kürt mirliklerinin egemenliğinde kalan Azerbaycan, bu devletlerin egemenliklerini yitirmesi ve özellikle Moğul saldırıları sonrasında hızla Türkleşti. Bölgedeki Kürt aşiretleri yavaş yavaş Kürtçeyi bırakarak Türkçe konuşmaya başladılar. Kimi tarihçiler, ideolojik bir perspektifle bu coğrafyadaki kadim Kürt aşiretleri Türk aşiretleri olarak göstermektedir. Prof. Dr. Pierre Oberling, Kürt aşiretlerinin nasıl da Türk aşiretleri şeklinde adlandırıldıklarını şu ifadelerle dile getirir: “Doğu Azerbaycan’da, Karacadağ da(bugünkü Arasbaran), Aras nehri ile Sabalan dağ silsilesi arasındaki bölgede, Türkçe konuşan altı Şii Kürt aşireti yaşar: Çalabianlu (Alfaden dolayı “ç” “q” veya “v” de olabilir), Mohammad Kanlu, Hosyanaklu, Haji Alilu , Hasan Beglu, Qaraçorlu.” Burada, Kürtçe olan aşiret isimlerinin sonuna “lu” eki getirilerek Türkçeleştirildikleri gözden kaçmıyor. Zira bu aşiretlerin isimleri şöyledir: “Çaliban, Mihemedxan, Hosyanak, Hacı Ali, Hesen Beg, Qaraçor. Daha sonra Oberling şöyle devam ediyor: “Qezel Uzem(ozwan) ve dağlık bölgede, Kürt kökenli Türkçe konuşan yedi Şii aşiret var: Delikanlu¹⁶, Kolukjanlı (Şikak¹⁷ aşiretinin bir kolu), Sarranlu (o da Şikak’ın¹⁸ bir kolu), Ahmedlu, Sadlu, Rasvand ve Mamanlu. Sonuç olarak, Şii olup Türkçe konuşan, Mıyana’nın kuzeydoğu ve kuzeybatısında geniş alanları işgal eden Şikakiler bulunmaktadır.¹⁹” (Oberling, 1961:52-57,80).

Minorsky, Şikakilerin büyük bir kolunun Şii olduğu ve “Kızılbaşlı” meydana getiren ana unsurlardan biri olduğunu belirtir. Gene Minorsky, 20. Yüzyıl başlarında İran’daki Kadjar hükümetinin, Şikakilerden modern Avrupa orduları tarzında dört alay teşkil ettiğini ve bunların Türkleşen Kürtler olduğunu yazar (Minorsky, “Şahakāḫī”, 1913-1936). Kısacası, bir asırdan daha uzun bir zaman önce, Şikaki²⁰ aşireti mensubu olup “Türkleşen” 300- 500 bin kadar bir Kürt nüfus var. Kocadağ’a göre, bugün kendisini Azeri Türk’ü olarak görenlerin en az yarısı, Kürt Şikaki aşiretinden gelmektedir (Kocadağ, academia.edu,2021)²¹.

3.2. Hasanveyhî Kürt Mirliği

Şeddadilerden sonra, İslam döneminde kurulan İslam devri ikinci Kürt emirliği Hasanveyhîlerdir (961-1015). Bu emirlik Cibal bölgesinde meskûn olan ‘İşani ve Berzikânî (Berzinî) aşiretlerinin yaklaşık yarım yüzyıllık mücadeleleri sonucu, Dinever ve Şehrezor’da kuruldu. Hasanveyhîler hem Abbâsi halifeleri hem de Büveyhî hükümdarları tarafından kabul görüp tanındı. Kestirdikleri sikkelerin üzerinde hem Sünni Abbâsi halifesinin hem de Şii Büveyhî melikinın isimleri yer aldı. 979 yılından 1014’e kadar Hasanveyhî emirliğini yürüten ve Hasanveyhîlerin en güçlü, en muktedir hükümdarı olarak ün salan Bedir’e, Abbâsi halifesi Kâdir-Billâh (991-1031) hilat ve sancak gönderdi ve kendisine “Nâsirü’-d-Din ve’-d-Devle” unvanını verdi (Şeref Han, 1998:27).

Yönetimde adalet ve hoşgörüyü esas alan Emir Bedir, Abbasiler ile Büveyhîler arasında dengeli bir politika izleyerek, Hasanveyhî emirliğini yaklaşık 36 yıl idare etti (Çetin, 2018:230). Ancak Bedir ile oğlu Hilâl arasındaki iktidar mücadelesi Hasanveyhî emirliğinin sonunu getirdi. İbnü’l Esir, Bedir’in ülkesinin (Hasanveyhi emirliğinin) şu şehirleri içine aldığını yazar: Sabûr-hast, Dinever, Berücird, Nihavend, Esedabad ve Ahvaz’a bağlı bazı yerler ile birlikte diğer bazı vilayet ve kaleler (İbnü’l Esir, cilt 9:188). Şeref Han, Hasanveyhî devletinin sınırlarının Dinever’den Ahvaz’a, oradan Huzistan, Berücerd, Esedabad ve Nihavend’e kadar uzayarak, pek çok dağlık ve düzlük yerleri içine aldığını belirtir (Şeref Han, 1998:27). Hamdullah Mustawfî-i Qazwini, Emir Bedir’den

¹⁶ Mark Sykes, Maraş Ovasında yaşayan ve 200 aileden meydana gelen “Delikanlı” diye bir Kürt aşiretinden söz eder (Sykes,1908).

¹⁷ Minorsky’e göre merkezi Azerbaycan olan Şikakiler, ağırlıklı olarak Tebriz ve Erdebil civarında yaşamaktadırlar. 19. Yüzyılın başlarında, Rusya toprakları içinde 8000 Şikakli Kürt aile yaşamaktadır. J. Morier 1814 yılı civarında, Tebriz-Zandjan yolu üzerinde, Haştarud, Garmarud ve Miyana kasabalarıyla ile Erdebil’de 50 000 Şikaki’nin yaşadığını söyler. Şii olan Şikakiler de Gence Kürtleri gibi çoğunlukla Türkleşmişlerdir. Minorsky, V., “Şahakāḫī”, in: Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936), Edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann

¹⁸ Mark Sykes, Kürtler arasında önemli bir aşiret olan Şikakilerin 6000 aileden oluştuğunu ve Ermenilerin kendilerine “Revand” dediğini yazar. Sykes, Şikakilerin sadece üç ay çadırlarda kaldığını ve yerleşik bir hayat yaşadıklarını belirtir (Sykes,1908). İzady, Şikakilerin eski adını “şah Kak” olduğu ve 19 koldan meydana gelen bir aşiretler konfederasyonu olduğunu yazar. Bkz. İzady, Kürtler, s.173

¹⁹ Birinci Dünya Savaşı’nda hemen sonraki süreçte, İran’da Urmiye Gölü civarında, Türkiye sınırına kadar olan bölgede, Şikak Aşireti Reisi İsmail Ağa Simko otoritesini tesis etmiş, ancak 1922’de Uşnu civarında öldürülmüştür. Bkz. B. Nikitin, Kürtler, s.309

²⁰ E.B. Soane, “sınırların savaşçı aşireti olarak” tanımladığı Şikaki’lerin, Hakkâri kolundan geldiğini yazar. Bkz. E.B. Soane, Gramer of the Kurmanji or Kurdish Language, s.vii

²¹ Minorsky, “Azerbaycan Türkçesi konuşanların Pers konuşma tarzı, şive ve ses tonlarını yükseltme, alçaltma halleri ile, konuştuğu Azerbaycan Türkçesinde ses uyumuna hiç te aldrış etmeyip, uymamaları, Türkleştirilmiş nüfusun Türk olmayan kökenlerini yansıttığı” diyor. Bkz. Kocadağ, agm. Doğrusu ben de 2012 yılında Azerbaycan’ı ziyaret ettiğimde, Azerilerin Türkçe konuşmalarını, Türkçeyi sonradan öğrenen Kürt köylülerinin konuşmalarına çok benzetmiş, kendi kendime bunlar “Türkçeyi sonradan öğrenmiş bizim Kürtler olsa gerek” demiştim. Zira kurduların cümlelerin yapıları, bana Kürtçenin Türkçeye çevrilmesi şeklinde geliyor, sanki Kürtçe düşünülerek Türkçe söylenmiş biçiminde algılıyordum.

“Kurdistan Emiri” olarak söz ederken, onun İran ve Irak coğrafyasındaki emirlerin atanmasına da müdahil olduğunu yazar (Qazwini,1913:90).

Hasanveyhî emirliği henüz tam anlamıyla dağılmamışken, aynı coğrafyada bu kez Annâzi Kürt emirliğinin yıldızı parlamaya başladı²². Ebu Feth Muhammed b. Anâz tarafından H.381/991 yılında kurulan Annâzi emirliğine bağlı önemli şehirler de şunlardı: Hulvân (başkent), Dinever, Karmisin (Kırmanşah), Esedabad, Şehrezor (Kerkük ve civarı), Sumayra, Samğan, Dakuka, Hanicar, Deskera, Kenkür, Bendenîcîn (Mendelî). Annâzi emirliğinin sınırları dâhilinde yer alan önemli kaleler ise Maydeşt, Berdan, Sîrvân, Hanekîn, Sende, Hülencan, Huftizkân, Tîrânşah ve Revşenkubâz’dı. Annâzi emirliği, Batı Cibâl’e kadar uzanan geniş toprakları içine alıyordu.

3.3. Revvadî Kürt Mirliği

961 yılında Tebriz’i başkent ilan eden Revvadîler, Maraga, Erdebil, Marand, Badd, Hoy (Ahar) ve Urmiye gibi kentleri denetim altında tutarken, bölgesel bir güç olarak kâh Ermeni ve Gürcü topraklarına karşı akınlar düzenliyor, kâh Muş ve Van Gölü’nün batısındaki şehirlere saldırarak Bizans İmparatorluğu’nun egemenliğindeki topraklara doğru genişlemek istiyordu. Ermeni tarihçi Sambat Sparapet kroniğinde, 983 civarında İranlıların “dinsiz” emiri Memlan’ın (Revvadî miri Ebü’l-Heycâ Muhammed, hd 961-1001) korkunç bir ordu ile Ermenistan’a karşı sefere çıkıp her bir tarafı ateşe verdiğini, çok sayıda esir alarak ülkeyi ve kiliseleri talan ettiğini yazar. Ermeni prensi (Tayk (Tao) eyaletini Bizans’tan aldığı *kouropalates* ünvanıyla yöneten) David’in Apahunik’teki (Bulanık ile Malazgirt arasındaki bölge) topraklarına gelen Memlan, David’e şöyle bir tehdit mektubu gönderdi: “Bana on yıllık vergi ver, oğullarını bana hizmetkâr olarak kaydet, yoksa senin karşına öyle büyük bir ordu ile çıkarım ki, bakalım Allah seni benim ellerimden kurtaracak mı?” Bu tehditler karşısında David, doğrudan kendine bağlı tüm birlikleri topladığı gibi Gürcistan ve Ermenistan’dan da takviye alarak, “kâfir” diye tanımladığı Revvadîlerin karşısına çıktı (Sparapet:11, 2005).

Taronlu [Muş’lu] Stefan’a göre (*Stephen of Taron*; Ermeniler Muş’a Taron derdi), 997 yılında Revvadî miri Memlan büyük bir orduyla tekrar Tayk (Tao) hükümdarı David Kouropalates üzerine yürüdü.²³ Ermeni lider David, Müslümanların Malazgirt’teki sınır kalesine saldırıp, bölgenin Müslüman sakinlerini yerlerinden çıkartarak topraklarına Ermeni ve Gürcü nüfusu yerleştirmeye çalışırken, Revvadîleri karşısında buldu. Ermeni liderin, Malazgirt’teki camiyi yıkması ve Müslümanların topraklarına geri dönmesine izin vermemesi üzerine, iki ordu Eleşkirt’te karşı karşıya geldi. Ancak David yalnız değildi; Ermenistan kralı Gagik, Kars kralı Abas ve Gürcistan kralı III. Bagrat (bazı kaynaklarda “Gürgen” diye geçer) onun yanında savaşa katıldı. Revvadîler bu çarpışmada David ve müttefikleri karşısında geri çekilmek zorunda kalsa da, 998 ve 999’da Memlan tekrar David’e savaş açtı. Taronlu Stefan’a göre Memlan’ın amacı Ermenistan ve Gürcistan’ın işgaliydi. Memlan, hem Malazgirt’te yıkılan caminin intikamı için Tayk’ı talandan geçirmek, hem de Erzurum’u yeniden inşa etmek istiyordu (*Encyclopaedia Iranica, Rawwadids*, <https://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>).

Urfalı Mateos, Memlan bin Muhammed’in 998’deki Ermenistan seferi üzerine şöyle yazar: “İran’ın zalim ve menfur müstebidi ve Müslümanların baş emiri olan Memlan, asker toplayıp kana susamış bir ejder gibi merhametsizce Hristiyanlara karşı yürüdü ve her yeri mahvetmeye niyet etti. O birçok yerleri kılıç ve ateşle esaret altına aldı, kiliseleri yaktı. Bu merhametsiz canavarın korkusuna kapılan Hristiyanların düşer oldukları katliamı tasvir etmek imkânsızdır. Çünkü onun zehirle dolu öfkesi acı bir gazap gibi Hristiyanların üzerine döküldü” (Mateos 1987:37).

Urfalı Mateos’un Revvadî miri Memlan’dan “Müslümanların baş emiri” şeklinde söz etmesi, Revvadîlerin o dönemin en güçlü İslam beyliği veya devletlerinden biri olduğuna işaret eder. İbn’ül Esir (11:341) de Revvadîler için “en soylu Kürtler” tabirini kullanmaktadır.

²² Şeref Han, Hasanveyhî ailesinin tam 130 yıl egemenliklerini sürdürdüklerini yazar. Bkz. Şeref Han, Şerefname,1998, s.30

²³ Ermeni prensi David, Tayk eyaletinin küropalati olup, Bizans İmparatorluğu’nun taşrasında önemli bir rol oynuyordu. David, Apahunik bölgesinin emiri Bad’ın (Mervani devletinin kurucusu Bad) ölüm haberini alınca bu bölgeyi ve Malazgirt şehrini işgal etmek istemişti. Bkz. Urfalı Mateos, s. 38, dipnot 105.

3.4. Türklerin Revvadî Topraklarındaki İlk Toplu Yerleşimi

Kuşkusuz Türkler hep asker ve komutan olarak kalmayacaktı. Başlangıçta halifelerin ve İslam devletindeki yönetici tabakanın memlukları (askerî köleleri) olarak ön plana çıkan Türklerin sayıları zamanla arttı; bölgenin kadim halkları olan Kürtler, Farslar ve Araplar gibi farklı bir etnik topluluk olarak varlıkları hissedilmeye başlandı. İçine girdikleri şartlar, onları da daha yerleşik bir hayata geçmeye zorlamaktaydı. Halifelik ordusunda asker ve komutan olmanın yanı sıra, aile hayatları da bir düzen içinde olmalıydı. Bunun da yolu, tarım ve hayvancılık üretimiyle desteklenen yerleşik bir hayat düzeniydi. Ancak gerek Farslar — ki henüz İslamiyet öncesinden beri Türklerle savaş halindeydiler — gerekse Araplar, Türklerin kendi toprakları üzerinde yerleşmesine gönüllü değildi.

1028 yılında Bağdat'ta ayaklanan Türkler, emîrî'l-ümerâ Celâlüddeve'nin dinar ve dirhem bastırmak için çıkardığı altın ve gümüşleri de yağma etti. Türkler Celâlüddeve'nin sarayını da basınca, bu kez Celâlüddeve kölelerine silâh dağıtarak karşı durmaya çalıştı. Ardından halifeye başvurup komutanlarını uyarmasını isteyince, el-Kâdir Billâh (991-1031) Türk komutanlarına haber gönderip Celâlüddeve ile aralarını düzeltmeye çalıştı; onlara yemin ettirerek sözlerinde durmaya ikna etti. Ancak birkaç gün sonra yeniden kargaşa çıkınca, bu kez Celâlüddeve ev eşyasını, elbiselerini ve çadırını satın parasını Türklere dağıttı ve kargaşa bu şekilde son buldu (İbn'ül Esir, 9:283). Hamdullah Musyawfi-i Qazwini, 25 yıl Bağdat'ta emîrî'l-ümerâ görevini sürdüren Celâlüddeve döneminde, Türklerin Bağdat'ta egemen bir konuma geldiğini yazar (Qazwini,1913:91)

Henüz Bağdat'taki kargaşa tam anlamıyla soğumamışken bu kez Basra'da Türkler ile Deylemliler arasında çatışma başladı. Zira Basra'da bayağı güçlenmiş olan Türkler, Deylemlileri şehirden uzaklaştırmak istiyordu. Basra'daki olayları duyan Kirman hâkimi Ebû Kâlicar el-Merzubân (hd 1028-1048), Basra üzerine bir ordu gönderip şehre hâkim oldu. Bu sırada Deylemliler bütün çarşığı yağmalarken, Celâlüddeve'ye bağlı insanların mallarına da el koydu (İbn'ül Esir, 9:284). 1028 yılında Ebû'l Fevâris'in ölümü üzerine Kirman'a hâkim olan yeğeni Ebû Kâlicar, Bağdat Büveyhilerinden amcası Celâlüddeve ile iktidar mücadelesi içindeydi (Merçil, 1970:39). 1029 yılında amcasının valiliğini yaptığı Basra'yı, ertesi yıl Vasit'i ele geçirse de, daha sonra Celâlüddeve'ye yenilerek Ahvaz'a çekildi ve Vasit'i tekrar amcasına bırakmak zorunda kaldı. Buna karşılık Celâlüddeve, 1030 yılında Batîha, Mezâr ve Basra'da hâkimiyet sağlasa da Vasit ve Kirman yeğeni Ebû Kâlicâr'da kaldı. Böylece H.421/1030 yılından itibaren Irak ve güney İran'daki Büveyhî toprakları Celâlüddeve ile yeğeni Ebû Kâlicâr arasında paylaşıldı. 11. yüzyılın ilk çeyreğinde, İran'da Cibâl, Fars, Huzistan ve Kirman'ı, Irak'taki Arap bölgesini ve hatta Umman'ı denetim altında tutan Büveyhîler, ailenin birkaç üyesi arasından bölünüverdi (Bosworth,1968:36).

Ardından, bir başka hassa ordusu ve saray darbesi zemininde kurulan yeni bir pretoryen devlet ile, yönettiği topraklarda aşiret düzeni içinde yaşayan göçebe Türkler (Oğuzlar) arasında yeni bir çatışmalar dalgası sökün etti. Bu, yeni kurulan Gazneli hanedanı ile Selçuklu savaş şefliği arasındaki büyük mücadele demektir. H. 390 yılında Samani hanedanlığı ortadan kalktığında, Mahmûd, Halife Kadir Billah tarafından Gazne ve Horasan Kralı olarak tanınmış, önce "Gazi," daha sonra da "Sultan" unvanlarını almıştı (Qazwini:1913:79). Yemînüddeve Mahmûd b. Sebüttekin (Gazneli Mahmûd) 1029 yılında, göçüp kondukları yerlerde düzeni bozmasından şikâyetçi olduğu Oğuzlara saldırarak onları kendi ülkesinden başka yerlere dağıtmaya girişti. Rey, Kazvin, Âbe ve Yaft şehirlerini ele geçirdikten sonra, Oğuzların başbuğlarının (savaş şeflerinin) bulunduğu Buhara sarayına yürüdü. Gazneli orduları yaklaşık Buhara emiri Ali Tekin kaçtı. Yemînüddeve Mahmut, Selçuklu soyunun o zamanki lideri Arslan b. Selçuk'u yakaladı ve Hindistan'da hapsedti. Ardından Arslan b. Selçuk'un obaları üzerine asker sevk ederek pek çok kişiyi öldürttü. Ancak bunların büyük bir kısmı sağ salım kurtularak Horasan'a kaçtı. Oğuzlar Horasan'da da yağmacılık yapınca Yemînüddeve oraya da asker gönderip bir kısmını esir aldı ve Horasan'dan sürdü (İbn'ül Esir, 9: 291-292).

Horasan'dan kaçanlardan 2000 çadırı İsfahan'a gitti. Yemînüddeve, İsfahan hâkimi Alâuddeve'ye bir mektup göndererek ya Oğuzları ülkesinden uzaklaştırmasını, ya da kafalarını keserek kendisine yollamasını istedi. Bunun üzerine Alâuddeve naibine bir ziyafet hazırlatarak Oğuz şeflerini davet edip tuzağa düşürerek öldürtmesini emretti. Oğuzlardan pek çoğunun davete gelecek gibi olduğu bir sırada, Alâuddeve'nin bir Türk kölesi kendilerine karşı kurulan tezgâhı haber verdi. İki taraf arasında çatışma çıkınca, Oğuzlar çadırlarını söküp oradan ayrıldı. Azerbaycan hâkimi Vehsûdân'ın yanına varıncaya kadar yol üzerindeki köyleri yağmaladılar. Revvadî Kürt mîri Vehsûdân, kendisine sığınan Oğuz Türklerini iyi karşıladı ve ihtiyaçlarını giderdi (İbn'ül Esir, 9:292). Irak'taki Oğuz beylerinden Dana'nın akrabası bir kızla evlenen Vehsûdân, bu evlilik karşılığında Urmiye

kentini Dana'ya dirlik olarak verdi. Ancak Urmiye şehrinin dirlik olarak Oğuzlara verilmesi, Vehsûdân ile rekabet halinde olan Hezâbanî Kürtlerini tedirgin etti.

Kürt emîri Vehsûdân'ın 1029 yılında 2000 çadırılık Oğuz Türkünün Tebriz kenti ve civarına yerleşmesini kabul etmesi, muhtemelen Türklerin Azerbaycan topraklarını yurt edinmesinin ilk ve en önemli evresini teşkil edecektir. Yaklaşık on yıl sonra (1040) Selçuklu devletinin kurulması, bölgedeki siyasi iklimi tamamen Türkler lehine çevirecekti.

Van gölü civarı ve Muş bölgesini denetim altına almaya çalışan Vehsûdân, zaman zaman Revvadî soyunun diğer üyeleriyle de karşı karşıya geliyordu. Yeğeni (kız kardeşinin oğlu) Abu'l-Hayja b. Rabib-al-Dewle ile araları bozulunca, Vehsûdân 1033 yılında Bizans'ı yeğenin denetimi altında bulunan Van ve Muradiye dolaylarını almaya teşvik etti. Vehsûdân'ın tarafsız kalması sayesinde Bizanslılar Muradiye'yi alırken, Bağdat'taki Abbasi halifesi Kaim Billâh (1031-1075) Revvadîlere çağrıda bulunarak, güçlerini birleştirip Muradiye gibi önemli bir kaleyi Bizans'a bırakmalarını öğütledi (*Encyclopaedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>).

11. yüzyılın İranlı gezgin ve edebiyatçılarından Nasır-ı Hüsrev, Seyahatname adlı eserinde, Revvadî mîri Vehsûdân'dan "Azerbaycan vilâyeti padişahı" diye söz etmiştir; Tebriz'den, Hoy'a, oradan Van'a ve Mervanilerin başkenti Meyyâfârikin'e yolculuğu sırasında, Emîr Vehsûdân'ın askeri eşliğinde Hoy'a vardığını kaydediyor. Nasır-ı Hüsrev, Revvadî hükümdarının hutbelerde şöyle anıldığını yazmıştır: "*El-emîr-ül eceli Seyf-üd devleti ve Şeref-ül mille Ebû-Mansur Vehsudan İbn-i Muhammed mevlâ Emîr-ül mü'minin*" (Nasır-ı Hüsrev, 1967:39).

Gaznelilere dönersek; Sultan Mahmud'un ölümünden sonra (H.421/1030) yerine geçen oğlu Mesud, bir ara Oğuzlarla iyi geçinmeye çalıştı. Ancak Ahmed Yinaltekin'in isyanını bastırmak için Hindistan'a hareket edince, Oğuzlar tekrar karışıklık çıkardı. Gazneliler bu sırada Rey şehrini Alâüddevlî'nin elinden almak için Taş-Ferrâş komutasında büyük bir ordu hazırlamıştı. Taş-Ferrâş, Nişabur'da Oğuzların reislerini bir bahaneyle yanına çağırarak elliden fazlasını öldürttü. Bunun üzerine kalan Oğuzların önemli bir kesimi, Azerbaycan'a varıp daha önce buraya gelmiş olan soydaşlarına katıldı (İbn'ül Esîr, 9:293-4).

Daha sonraki yıllarda Oğuzlar Hamedân'ı ele geçirdi; Hakkâri ve Diyarbakır bölgesine doğru yağma amaçlı saldırılarda bulunup, bir süreliğine Musul şehrini de aldı. Ancak bir müddet sonra bu toprakları terk edip, Azerbaycan civarında, Vehsûdân'ın daha önce kendilerine açtığı alanda meskûn kaldılar (İbn'ül Esîr, 9:293-4)..

11. yüzyılın başlarında üç büyük Kürt mirlîği; Şeddadiler, Revvadîler ve Mervanîler, Kafkasya silsilesinden kuzey Mezopotamya'ya, Mezopotamya'dan Persiya'ya (İran'da Fars nüfusun çoğunluk teşkil ettiği alan) kadar oldukça geniş bir coğrafyada egemenliklerini sürdürmekteydi. Bu Kürt mirlîkleri birlikte hareket edebilmiş olsaydı, o zamanlar askeri ve siyasi olarak Ortadoğu'nun kaderini belirleyebilecek bir konumdaydılar. Ancak o çağda etnik milliyetçiliğin hiçbir koşulu ve temeli mevcut değildi. Nitekim gerek Şeddadiler ve gerekse Revvadîler köken olarak Hezâbanî aşiretine dayandığı halde, aralarında bir sevgi bağı yoktu. Öte yandan Mervanîlerin de bu iki mirlîkle, en azından akrabalık bağı üzerinden sıcak birlişkileri bulunmamaktaydı.

Paul A. Blaum'un da dikkat çektiği üzere, bu üç Kürt mirlîği akrabalık veya bir Kürt devleti bilinci doğrultusunda birbirlerini kucaklayabilmiş olsaydı, din esaslı imparatorluklar çağında muazzam bir yapı ortaya çıkabilirdi (Blaum, 2006:4). Ne ki Kürt mirlîkleri ayrı ayrı savaş şefliklerinin hanedanlaşmasını temsil ediyordu ve hiçbir zaman birleşmediler. Bu dönemde, Abbasi devletindeki dağınıklık ve parçalanmışlığın ortaya çıkardığı siyasi boşluğu dolduracak olan, Gazneli egemenliğindeki Oğuz aşiretlerinin Selçuklu savaş şefliği oldu.

4. Selçukluların Ortaya Çıkışı

11. yüzyılın başlarından 20. yüzyıl başlarına (yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına) kadar Ortadoğu, Fuat Köprülü'nün ifadesiyle "Türk askerî aristokrasisine müstenid" devletlerin egemenliğinde kaldı. Ancak daha özel olarak İran coğrafyası, yaklaşık bin yıllık bu zaman diliminde, aslen İranlı olmayan hanedanlarca yönetildi. Bu bin yıllık zaman zarfında bazen Türkler, bazen Moğollar, bazen de Kürtler İran'a hükmetti. Ancak bu en tepedeki idarelerin, İran'ın ulusal psikolojisi ve edebi bilinci üzerinde belirgin bir etkisi olmadı. Zira yönetenler, daha aşağı bir kültürel seviyeye sahip olmaları itibarıyla, Pers kültürüne adapte olmak durumunda kaldı. İran kültürünü benimseyen "yabancılar" yönetiminde dil olarak Farsçayı kullandı; vergilerin toplanması ve devlet bürokrasisi Fars memurlar eliyle yürütüldü. İran'ı yönetecek ilk "yabancılar" olarak kabul edilen Selçukluların da resmi dili Farsçaydı (Bosworth, 1968:1).

Selçuklu devleti, Türklerin İslam coğrafyasında egemen bir unsur olarak kabul edilmesinde belirleyici bir rol oynadı. Daha önce bireysel ölçekte, özellikle askerî kölelik kurumu üzerinden İslâm devletine intikal edip yönetici, asker, komutan ve devlet adamı rolüyle Abbasi halifeliği içinde sağlam bir yer edinen Türkler, şimdi başka bir kanaldan, geniş aşiret kitlelerine önderlik eden bir savaş şefliğinin hanedanlaşması yoluyla, kabileden devlete geçiş yaptı. Önceleri orta ve Batı İran'da hâkimiyet kuran Selçuklular, egemenlikleri altına aldıkları topraklardaki yönetimleri, Selçuklu üstünlüğünü kabul etmeleri şartıyla tanıdılar. Böylece, Selçuklulara bağlı olan "tabi devletler" (vassal), Selçuklu idaresi altında varlıklarını sürdürmeye devam ettiler²⁴. Selçuklu yönetimine bağlı idare veya beylikler, yıllık vergilerini vermek, sultan adına hutbe okumak, sikke kesmek, gerekli durumlarda orduya asker desteği sağlamak ve hanedan ailesinden bir veya bir kaçını Selçuklu sarayında rehine bulundurmak gibi yükümlülüklerle sahipti (Köymen, 1976: 22-32).

Selçuklular, nizamiye medreseleri gibi eğitim kurumları oluşturacak kadar kurumsal bir devlet aklıyla hareket ettiler. Gene Selçuklu devleti, Türklerin Fars ve Arap coğrafyasından Kürdistan ve Anadolu topraklarına doğru genişlemelerinin imkânlarını sağladı, zeminini hazırladı.

Dandanakan savaşı (1040) ile Gaznelileri ağır bir yenilgiye uğratan Selçuklular, ardından Nişabur'u ele geçirmiş ve bu şehirde Tuğrul Bey önderliğinde Selçuklu devletinin temelleri atılmıştı²⁵. Merv yakınlarındaki Dandanakan Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Sultan Mesut, Gazne'ye kaçtıktan sonra, tüm siyasi ihtiraslarını bir tarafa bırakarak kendisini içkiye verir(Qazwini,1913:94). Babası Gazneli Mahmud ile Selçuklular arasındaki husumet, temelde yerleşik bir devlet ve tarım ekonomisi ile göçebe aşiret düzeni arasındaki çelişkidir. Siyasî planda bu, Selçuk'un en büyük oğlu İsrail'in (diğer oğulları Mikail, Yunus ve Musa), Mahmud'un "haksızlıklarına" karşı çıkmasına yansımıştı. Aslen Türkistanlı olup Maveraünnehr kıyılarına göç etmiş olan Selçuklular, kışları Buhara civarındaki Nur'da, yazları da Semerkant yakınlarındaki Sughd'da geçirirdi. Sultan Mahmud, önceleri Selçuklu önderliğindeki Oğuz aşiretlerini sınırlarını korumak için ülkesine dâvet etmiş, ancak daha sonra aralarında anlaşmazlık baş gösterince, İsrail'i ve oğlu Kutalmış'ı tutuklayarak Hindistan'daki Kalanjar kalesine hapsedmişti. Yedi yıl kalede tutuklu kalan İsrail, Türkmenlere, aslen bir memlûk (askerî kölenin) oğlu olan Mahmud'a boyun eğmemeleri ve umutsuzluğa düşmemelerini öğütledi. İsrail yedi yıl Hindistan'da tutuklu kaldıktan sonra hapiste vefat ederken, oğlu Kutalmış kaçıp Sistan'daki amcaları ve akrabalarına ulaştı (Muhammed İbrahim, 1902:587).

Gaznelileri yenilgiye uğrattıktan sonra koca bir imparatorluğa sahip olan Selçuklular, üzerinde egemen oldukları toprakları şu şekilde bölüşürler: Tuğrul'un büyüğü olan Ağabeyi Çağrı Horasan verilir ve o da Merv'i başkent yapar. Selçuk'un oğlu Musa'ya Gazne, Herat ve Hindistan bırakılır. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a Tabas ve Kirman verilirken, Tuğrul Bey Irak-ı Acem'e hâkimi olup, Rey şehrini başkent yapar(Qazwini,1913:94). Rey'de Deylemli Ali Kama ve Majd'ud Dawla Rustem'in hazinelerini ele geçiren Sultan Tuğrul, bir kısmını askerleri arasında bölüşürken, kalanıyla da "Irak, Azerbaycan, Kürdistan, Fars" vb. yerlerin işgal edilmesinde kullanır. Tahta geçmesinden hemen sonra Halife kendisini Bağdat'a davet eder, buna rağmen Tuğrul Bey, ancak 18 yıl aradan sonra H.447'de Bağdat'a gelir. Adına hutbe okutulup sikke kesilen Tuğrul Bey'e "Sultanu'd-Dawla" ve "Yaminu Amiri'l-Mu'minin" unvanları verilir (Qazwini,1913:94-95).

Tuğrul Bey Bağdat'ı ele geçirdikten sonra, Muharrem 448 (Mart-Nisan 1056) tarihinde Errâcân, Basra, Ahvâz şehirleri ve bu şehirlere üzerine olan toprakları, 360 bin dinar karşılığında, Kürt Beyi Hezâresb b. Benkîr b. İyâd el-Kürdî²⁶ iktâ eder ve ayrıca Hezâresb'in adının da hutbede yer almasına izin verir. Selçukluların Hezâresb ile yakınlığı, Deylemleri tedirgin eder ve Deylemler Tuğrul Bey'e çıkararak endişelerini iletince Tuğrul Bey, "Hezâresb burada uygun gördüğü şekilde hareket eder" diyerek Kürt Mirini savunur. Şengal'da (Sincar) Kutalmış

²⁴ Tabi veya vassal devlet uygulamalarına, Selçuklular döneminden çok önce, ilk defa Pers İmparatorluğu döneminde rastlamaktayız. Pers İmparatorluğuna bağlı Ermenistan ve Klikya, merkezi imparatorluğa vergi öderken, yerli hanedanlar tarafından idare edilmekteydiler. Bkz. Gaetno Moska, Siyaset Biliminin Temelleri, s.13

²⁵ İbnü'l Esîr, Tuğrul Bey'in Nisabur'a girdiği sırada ayyârlar olarak bilinen özerk şehir eşkiyasının çok büyük zarar vermekte olduğunu; halkın malını yağmaladığını, adam öldürdüğünü, ırz ve namusa tecavüz edip istediklerini yaptığını yazar. Tuğrul Bey şehre girince ayyârlar ondan korkup bu çirkin işlerden vaz geçer ve halk da huzur bulur (İbnü'l Esîr, 1991b: 369).

²⁶ Ömer Tokuş; Hezâresb'in adının farklı kaynaklarda şu şekilde geçtiğini aktarmaktadır: Hezâresb b. Benkîr b. İyâd el-Kürdî (İbnü'l-Cevzî, XVI, 1992: 3), Ebû Kâlicâr Hezâresb b. Yengîr b. İyâd (İbnü'l-Adîm, VI, ty.: 2754), Ebû KâlicârTâcülmlük Hezâresb b. Sekîr b. İyâş el-Kürdî (Sibt İbnü'l-Cevzî, XII, 2013: 478),Hezâresb b. Şükr b. İyâd el-Kürdî, Hezâresb b. Tenkîn (İbn Haldûn, İber, III, 1988: 569;IV, 361), Hezâresb b. Tengîr b. İyâd Ebû Kâlicâr Tâcülmlük el-Kürdî (Safedî, XXVI,2000: 49) Bkz. Ömer Tokuş, agm.

ve Kureyş'in komuta ettikleri Selçuklu ordusu Besâsîrî ve Dübeys'e karşı yenilince, Musul'da Fatîmî Halifesi adına hutbe okunmaya başlar. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Bağdat'a geliştinden 13 ay ve 13 gün sonra Musul'a doğru hareket eder. El-Besâsîrî ve müttetikleri Musul'u terk edip kaçınca, Sultan Tuğrul 4 Rebiyülahir 449 (10 Haziran 1057) tarihinde Musul'a girer ve şehri Hezâresb'e iktâ olarak verir. Hezâresb'in Tuğrul Bey nezdinde yüksek bir mevkiye sahip olduğu ve Sultan'ın önemli işleri kendisi ile istişare ettiği anlaşılmaktadır (Tokuş, 2020:199-213)²⁷.

Sultan Tuğrul ve Besâsîrî rekabetinde, Hezâresb'in Selçuklulardan yana tavır alması ve savaşta Tuğrul Bey'in galip gelmesi, Selçuklu tarihinde bir dönüm noktasıdır. Ayrıca bu çatışma, bir yönüyle de Şii ve Sünniler arasındaki mücadele açısından da belirleyici bir rölle sahiptir. Zira Besâsîrî Mısır'daki Şii Fâtîmî Halifesi Müstansır-Billâh adına hareket ederken, Tuğrul Bey Bağdat'taki Sünnî Halife Kâim-Biemrillâh'ı savunmaktadır.

4.1. Selçukluların İsbetli Stratejisi

Gazneli-Selçuklu mücadelesinde iki taraf oldukça farklı stratejiler izledi. Gazneliler, genellikle Hindistan gibi İslâm dinine mensup olmayan bir coğrafyaya doğru, yağma ve ganimet amaçlı seferler düzenlerken, Selçuklular bir an önce halifeliğin Bağdat'taki merkezini bir şekilde denetim altına alıp, daha çok İslâm topraklarında güçlü bir devlet inşa etmeye yöneldi. Bu dönemde Bağdat'ta tam anlamıyla bir kaos ve keşmekeş yaşanmaktaydı ve siyasi boşluk Selçuklulara yarauacaktı. Öyle ki, 1037 yılında Bağdat'ta Cuma hutbesi dört farklı halife adına okunuyordu: Halife el-Kaim Billah, Celâlüddevle, Ebû Kâlicâr ve Ukeyli Kirwash b. al-Mukallad. Ancak bütün bu keşmekeş döneminde Bağdat'taki gerçek güç, bir türlü disipline uymayan, yola getirilemeyen ordudaki Türkler ve Deylemli askerlerdi (Bosworth, 1968:39).

Tuğrul Bey, Gaznelileri etkisizleştirmesinin ardından Bağdat halifeliği üzerinde elde edeceği meşruiyetle, civardaki Kürt mirliklerini ve Büveyhileri daha kolay denetim altına alabileceğini hesaplamış olmalıdır. Bu nedenle, Dandanakan savaşından hemen sonra Halife Kâim bi-Emrillah'a (hd 1031-1075) elçi yollayarak saltanatının tasdik edilmesini istedi. 1043-44'te Rey kentine de hâkim olduktan sonra, fethettiği yerlerde Abbasi halifeliği adına hutbe okutmağa başladı. Bunun üzerine Kâim bi-Emrillah da, Kâdilkudât (baş kadı) Mâverdi'yi elçi olarak, Cürçân'da bulunan Tuğrul Bey'in yanına gönderip halka adil davranması çağrısında bulundu. Tuğrul Bey'in yanında bir yıl kalan Mâverdi, kendisinin halifeye itaatkâr ve emirlerine hürmetkâr olduğunu, halifenin emri dışına çıkmayacağını bildirdi (İbnü'l Esir, 9:398).

4.2. Selçuklular ve Annâzî Kürt Mirliği

İslam coğrafyasında pek çok bölgeyi ele geçirerek konumlarını güçlendiren Selçuklular, Büveyhileri de ortadan kaldırarak Irak'a doğru harekete geçti. Herzem ve Hazar bölgesindeki vilayetleri hâkimiyet altına alan Sultan Tuğrul, 1042-43'te batı yönünde Cibâl'a doğru hareket ederek Rey'e geldi. Rey şehrini payitaht (başkent) ilân ederken, kardeşi İbrahim Yinal Kürdistan içlerinde, Kâküyî²⁸ toprakları ve Annâzî mirliği yönünde operasyonlar yapmaya başladı (Bosworth, 1968:42). Selçuklular Irak'a doğru genişlemeye çalışırken, Annâzî Kürt mirliğinin topraklarından geçmeleri ve bu beyliği de bir şekilde kendilerine bağlamaları gerekiyordu²⁹.

Aslında, henüz Selçuklu devleti ortaya çıkmadan Oğuz boylarının 1030 yılında Annâzî emirliğine yönelik bir saldırısı olmuş, ancak çıkan savaş Oğuzların mağlubiyetiyle sonuçlanmıştı. Şahancan aşiretinden gelen Annâzî hanedanı Hulvan ve Kirmanşah civarına hükmederken, aynı dönemde Fars'ın doğu kesimlerinde, özellikle Darabjird civarında Şebankari Kürtleri etkindi. İran Kürdistanı ve Loristan'ın dağlık kesimi, hemen her zaman olduğu gibi, çoğunlukla yarı-göçebe bir hayat sürdüren Kürtlerin denetimindeydi (Bosworth, 1968:24). Göktaş,

²⁷ Hezâresb'in Sultan Alparlan'ın kız kardeşi Sâfiye Hatun ile evlenmesinden sonra Sultan'ın nezdinde hem itibarı ve hem sahip olduğu mülkler artacaktır. Bkz. Ömer Tokuş, agm.

²⁸ Kâküyîler, Deylem kökenli bir hanedan olup, 1008-1051 arasında Batı Persiya, Cibâl ve Kürdistan'da hâkimiyet sürdü. Bkz *Encyclopaedia Iranica*, "Kakuyids" <https://www.iranicaonline.org/articles/kuyids-dynasty>.

²⁹ Başlangıcı H.381/991 yılı olarak kabul edilen Annâzî emirliği, Ebu Feth Muhammed b. Anâz tarafından kurulmuştu. Kendisi Şâzencân aşiretine mensup bir Kürttü. Şâzencân aşireti Hulvân (bugünkü Serbil Zehâb) ile Karmîsîn (bugünkü Kirmanşah) yöresinde yaşıyordu. Annâzî Emirliği, farklı kaynaklarda Benü 'Anâz, Benü 'Ayâr, Benü 'Anân, Benü Henâz, Anâd ve Benü 'Abâz şeklinde geçer (Abdullah M. Abdullah Al- Birwari, 2016:18).

Bûka³⁰ ve Kızıl³¹ komutasındaki askeri birliklerle, Annâzi emirliğine bağlı Esedabâd ve Dinever yöresindeki köylere karşı saldırıya geçen Oğuz boyları, Dinaver hâkimi Emir Ebu'l-Feth b. Ebu eş-Şevk'in sert bir direnişiyile karşılaşmış ve çıkan savaşta Oğuzlar yenilirken, bir kısmı tutsak edilmişti. Oğuzlar tutsaklarının serbest bırakılması amacıyla Emir Ebu'l-Feth ile bir yakınlaşma içine girince, Ebu'l-Feth kendileriyle bir barış anlaşması yapıp esirleri salıvermişti (Al- Birwari, 2016:18).

Annâzi emirliği henüz Selçuklu egemenliğini kabul etmeden kendi içindeki iktidar mücadelesi nedeniyle oldukça yıpranmıştı. 1043 yılında Ebu eş-Şevk, kardeşi Mühelhil'in yönetiminde bulunan Şehrizor (Kerkük) şehrine saldırarak kenti yağmaladı ve ateşe verdi. Mühelhil; kardeşi Ebu eş-Şevk'in Şehrizor üzerine yürüdüğünü duyunca, karşılığında Ebu eş-Şevk'in hâkimiyeti altındaki Sinde ve diğer vilayetlere saldırarak yağmaladı ve her iki taraf ağır kayıplar verdi. Kimi girişimler sonucu iki kardeş bir araya getirilerek barıştırıldı, ancak aralarındaki husumet gene de son bulmadı (İbnü'l Esîr, 1991b:391).

Tuğrul Bey'in emriyle Selçuklular H.437/1045 yılında ikinci kez Annâzi mirliği beldelerine karşı saldırıya geçti. İbrahim Yınal, mirliğe bağlı Dinaver ve Karmîsîn'e (Kırmanşah) saldırarak, Emir Ebu'l-Feth b. Ebu eş-Şevk'in askerlerini buralardan attı. Ardından Emir Ebu'l-Feth'in kuvvetlerinin bulunduğu Hulvan'a karşı harekete geçen İbrahim Yınal, Annâzileri buradan da çıkararak şehri ateşe verdi (Al- Birwari, 2016:49). Selçuklu saldırıları birbiriyle kavgalı olan Ebu eş-Şevk ve kardeşi Mühelhil'in barışarak birlikte hareket etmesine yol açtı. Ancak iki kardeş barıştıktan kısa bir süre sonra Emir Ebu eş-Şevk ölür. Yerine geçen oğlu Sa'dî, amcası Mühelhil ile tekrar ihtilafa düştü. H.438/1046 yılında Sa'dî, amcası Mühelhil ile savaşmak için İbrahim Yınal'dan yardım talebinde bulununca, İbrahim Yınal bir Oğuz ordusunu Sa'dî'nin emrine verdi. Bu destek ile Annâzi emirliğinin başkenti Hulvan'ı ele geçiren Sa'dî, şehirde İbrahim Yınal adına hutbe okuttu (Al- Birwari, 2016:49). 1046 yılındaki Annâzi taht kavgasına Cawani Kürtler de dahil olur, Sa'dî ve amcası Mühelhil arasındaki mücadelede, Cawani Miri Abul Fath b. Varrâm, Ozuğlarla birlikte Sa'dî'nin tarafını tutar. İç savaşta amcasına karşı üstün gelen Sa'dî, ele geçirmiş olduğu Bandanijin şehrini iktâ olarak, Cawani Miri Abul Fath b. Varrâm'a verir (Yaz:2021)³².

Annâzi mirliği, Selçukluların egemenliğini kabul ederek Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal adına hutbe okutan ilk Kürt emirliği oldu. Annâzi mirliğinden sonra Selçukluları tanıyıp Tuğrul Bey adına hutbe okutmayı kabul eden ikinci Kürt mirliği Mervanilerdir. Bunu Mervani emiri Nasrüddevle (hd 1011-1061), 1049-50 yılında gerçekleştirdi. Kürtler bir kere Selçukluları tanımaya başlayınca, Büveyhoğulları yerine Selçuklulara daha dostane yaklaşmış ve onları tercih etmiştir(Biçer, 2013:166).

4.3. Mervani Kürt Mirliği Üzerinden Roma ile Komşuluk

Mervani Kürt Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Bad b. Dost (yada Dostık-Düstek) 368 (978-979) yılında Erciş, Ahlat ve Malazgirt taraflarında ilk askeri faaliyetine başlayarak, Erciş'ten Musul'a kadar olan toprakları denetimi altına almıştır (Ripper, 2012:139-41). Büveyhî hükümdarı Adudü'd-devle'nin 372/983 tarihinde ölümüyle oluşan otorite boşluğundan yararlanan, egemenlik alanını Musul'u da kapsayacak şekilde genişlemek istemektedir. 380/990-991 tarihinde Musul'u almaya çalışan Bad, Büveyhî ve Ukaylilerin desteklediği Hamdanî liderleri ile girdiği savaşta hayatını kaybedince, yerine yeğeni Ebu Ali Hasan b. Mervân geçmiş ve dayısının dul kalmış eşiyle evlenerek hükümdarlığını ilan etmiştir (Yaz, 2017:137-196). Ebu Ali, Amid'e geldiği sırada, daha önce Meyyâfârkîn'den sürdüğü ve Amid'e yerleşmiş olan Arapların planladığı bir suikast sonucunda 8 Kasım 997'de öldürülünce, yerine kardeşi Mümehidü'd-devle Ebu Mansur Said b. Mervân geçer(Baluken, 2012:59). MS. 997 yılından, Nasrüddevle'nin hükümdar olduğu 401/1011 yılında kadar

³⁰ Sultan Tuğrul'un 1043 yılında 10 000 süvari ile Diyarbakır üzerine gönderdiği emir veya komutanı. Kimi kaynaklarda "Bûka" şeklinde geçer (İbn'ül Erzak, 1975: 152).

³¹ İbnü'l Esîr, Kızıl'ın Oğuzların Irak kolu emiri olduğunu ve H.434'te (1042-43) Rey'de öldükten sonra buraya bağlı bir nahiyede defnedildiğini yazar (İbnü'l Esîr,1991b:377).

³² Selçukluların Bağdat'a tam anlamıyla egemen olmaları, Tuğrul Bey'in 18 Aralık 1055'te Bağdat'a gelerek Bağdat askeri valilisi Arslan el- Besâsîrî'yi yenilgiye uğratmasından sonra gerçekleşecektir. Tuğrul Bey Bağdat'a girince, Besâsîrî şehri terk ederek Hille emiri Mezyediler'den Dübeyb b. Ali'ye sığınır(Merçil, 1992:528-529). Besâsîrî ve Dübeyb, Şengal'da (Sincar) Kutalmış ve Kureyş'in komuta ettikleri Selçuklu ordusunu yenilgiye uğratmalarına karşın (19 Ocak 1057), Tuğrul Bey karşısında tutunamazlar (Özaydın,2004:550-551). Hille, Cawaniler ile genellikle müttefik olan Mezyediler'in de, zaman zaman egemen olduğu bir şehirdir.

Mümeħhidü'd-devle taħtta kalır. Emir Mümeħhidü'd-devle'nin 1011 yılında suikast sonucu öldürölmesi üzerine taħta geöen kardeşı Nasrüddevle döneminde, Türklerin Anadolu'ya yönelik ilk keşif hareketleri başlayacaktır.

İbn'ül Ezrak'a göre, Türkler Mervani ülkesine ilk kez 1043'te geldi. Sultan Tuğrul, H.434 (1043) yılında, Buğa ve Nasığlı adlı iki komutanının emrine 10,000 süvari vererek Diyarbekir üzerine gönderdi. Türklerin büyüklerinden sayılan bu iki emir, buraya saldırıp yağmaladı ve Meyyâfârikin önlerine gelerek başkenti kuşattı. Saldırı üzerine şehrin kapıları kapatıldı ve iki taraf arasında bir haberleşme trafiği başladı. Mervaniler 50,000 altın teklif ederek Tuğrul Bey askerinin geri dönmesini istedi. Ancak bu teklifleri kabul görmedi. Bir gece içki içerek sarhoş olup kavga eden iki komutan birbirini bıçakladı ve ikisi de aldıkları darbelerden dolayı can verdi. İki komutanın öldüğü haberini alan Emir Nasrüddevle, derhal kuşatma ordusuna karşı saldırıya geçti. Bir kısmını öldürdü, bir kısmını esir aldı ve ellerindeki her şeye ganimet olarak el koydu. Nasrüddevle, 53 yıl devam eden hükümdarlığı süresinde başka bir saldırı ile karşılaşmadı³³. İbn'ül Ezrak, bu saldırıdan Türklerin bölgeye ilk gelişleri şeklinde söz ederek, "Ondan önce buralarda yüzleri bile görölmemişti" der (İbn'ül Ezrak, 1975:153).

İbn'ül Esir, Tuğrul Bey'in 1049-1050 yılında Nasruddevle'ye haber göndererek ülkesinde hutbeyi kendi adına okutması talebinde bulunduğuy ve Nasruddevle'nin de itaat ederek Diyarbakır yöresinde onun adına hutbe okuttuğunu yazar (Cilt:9, s.422)³⁴. Mervaniler 1049-50 yılında Selçuklu egemenliğini kabul ettikten sonra, "sade araçlar olarak" Roma imparatoru ile Selçuklu sultanı arasındaki diplomatik ilişkilerin başlamasında belirleyici bir rol üstlendi (Ripper, 2012:232). İbnü'l Esir, daha önce Tuğrul Bey'in kardeşı İbrahim Yınal tarafından esir alınan Ahbaz kralının fidye karşılığında serbest bırakılması için bizzat Roma imparatorunun İbn Mervan Nasrüddevle'ye haber göndererek gayret göstermesi talebinde bulunduğunu yazar. Bunun üzerine Nasrüddevle, Şeyhülislâm Mervan oğlu Ebu Abdullah'ı Tuğrul Bey'in yanına göndererek Tuğrul Bey'den Ahbaz kralı Karbit'ı serbest bırakması talebinde bulununca, Tuğrul Bey hiçbir fidye almaksızın, Nasrüddevle'nin hatırı için Karbit'ı bedelsiz bırakır. Tuğrul Bey bu davranışıyla Roma imparatorunun da takdirini kazanır. Tuğrul Bey'in yapmış olduğı iyiliğın altında kalmak istemeyen Roma imparatoru, Konstantinopolis'teki mescidi tamir ettirerek burada namaz kılınmasına müsaade ederek; hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasını sağlar ve kendisine çeşitli hediyeler gönderir (İbn'ül Esir, 9:423).

Revvadiler varlıklarını sürdürdükleri müddetçe Tebriz şehrini başkentleri olarak korudu ve yönetim merkezlerini başka bir şehre taşımadı. Ancak 1042 yılında Tebriz'de meydana gelen bir depremde kent çok büyük bir yıkıma uğrayınca, şehrin hâkimi, Revvâdî emiri Vehsûdan b. Ebû Nasr Hüseyin b. Memlan, Selçukluların bu zayıf ânından yararlanıp, kendisine karşı bir saldırıya geçebilecekleri endişesine kapıldı ve Tebriz'den bir kaleye çekildi. Depremden birkaç yıl sonra Tebriz'e uğrayan Nasır-ı Hüsrev, *Sefername* adlı eserinde, "bu şehirde müsterika günlerinde yatsı namazından sonra dört yüz otuz dört yılı rebiyülevvelinin on yedinci perşembe gecesi bir deprem olduğunu, şehrin yarısının yıkıldığını bir kısmınaysa bir zarar dokunmadığını anlattılar ve kırk bin adam öldü dediler" diye yazar (Nasır-ı Hüsrev, 1967:39). Ancak şehir çok kısa bir süre içinde yeniden imar edildi (Bosworth, 1968:33).

Mervanilerden sonra Revvadiler, ardından da Şeddâdiler Selçuklu egemenliğini tanıdı. 1054-55 yılında Azerbaycan'a doğru harekete geçen Tuğrul Bey, ilk olarak Tebriz şehrine geldi. O dönemde şehir Revvâdî Kürtlerinin başkentiydi. Hâlâ Revvâdî emiri olan Vehsûdan, bu sefer sırasında Selçuklulara karşı herhangi bir direniş sergilemeden (Bosworth, 1968:33), Tuğrul Bey'e biat edip adına hutbe okutmayı kabul etti. Ardından, Tuğrul Bey ve emirlerini memnun etmek amacıyla kendilerine çok değerli hediyeler takdim etti. Oğlunu sultana rehin vererek, sahip olduğı topraklar üzerindeki egemenliğini devam ettirdi³⁵.

³³ Şerephan, ünlü eseri Şerefname'nin girişinde, Nasruddevle'nin asil adının Ahmed bin Mervan olduğı, 80 yıl bolluk içinde mutlu bir hayat sürüp 52 yıl hüküm sürdüğü ve "Nasruddevle" isminin kendisine Abbasi Halifesi El-Kaadir Billah Ahmet bin İshak bin El- Muktedir Billah Cafer tarafından verildiğini yazmaktadır. Bkz. Şerephan, Şerefname, Kürd Tarihi, s.25-6

³⁴ Şerephan, Nasruddevle'nin Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek kendisine itaat ve bağlılığını sunduğı, büyük hediye ve armağanların yanı sıra, büyük bir miktar para karşılığında, Deylem krallarından satın almış olduğı iri bir yakut parçası da gönderdiğini yazar. Bkz. Şerephan, Şerefname, Kürd Tarihi, s.26

³⁵ Tabi hükümdarların, metbû (tabi olunan) hükümdarların sarayında oğullarından veya kardeşlerinden birini rehin olarak bırakması geleneği çok eskilere dayanır. Tabi hükümdarlardan (ve/ya aşiret reislerinden) her birinin oğlu veya kardeşi sarayda rehin tutulduğunda, sultana isyan etmelerinin zorlaşacağı düşünölüyordu. Nizamülmülk *Siyasetnâme*'sinde Selçuklu sultanlarına, sarayda rehin tutulanların sayısının bin

Revvâdî miri Vehsûdân, vefat edeceği 1059 yılına kadar Tuğrul Bey'e bağlı kaldı. Ancak, Vehsûdân'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Memlan döneminde Oğuzlar Revvadîlere saldırınca, Memlan Bağdat'a gidip durumu halifeye bildirdi. Memlan'ın Selçukluları şikâyet mercii olarak Bağdat'taki halifeyi görmesi, Revvadîlerin Tuğrul'a biat etmesinde Bağdat'ın etkisine işaret eder. Şikâyet üzerine Halife el-Kâim Biemrillâh, Revvadîlerin yıllık vergilerini ödemeleri ve Memlan'ın oğlunu rehin vermesi karşılığında saltanatlarını sürdürmeleri konusunda Tuğrul Bey'e güvence verdi. Revvadîler, Sultan Alparslan'ın 1071'de Memlan ve oğullarını tutuklamasına kadar Azerbaycan'da hâkimiyetlerini sürdürdü (Keleş, 2020:114).

4.4. Revvâdîlerden Sonra Şeddadîler'in Tuğrul'a Biat Etmesi

Revvâdî emiri Vehsûdan b. Memlan'ı kendine tabi kılan Tuğrul Bey, bu kez Gence'nin Şeddadî hâkimi Ebü'l Esvâr Şavur'un üzerine yürüdü. Sonuçta, Ebü'l Esvâr da Sultan Tuğrul'a boyun eğip, hutbelerde Abbasi halifesinin yanı sıra Selçuklu sultanının da adının zikredilmesini emretti. Bununla birlikte Şeddadî emiri, hükümdarlığı boyunca darp ettirdiği sikkelere sadece mevcut halifenin adını yazdırttı. Zira Ebü'l Esvâr henüz bağımsızlığına önem veriyor ve Selçuklulara çok da can-ü gönülden itaat etmek istemiyordu (Keleş, 2016:165).

4.5. Bir Dönüm Noktası Olarak Malazgirt Muharebesi

990-1096 yılları arasında yüz yıldan fazla hüküm süren Mervanî Kürt mirliği, en parlak ve en müreffeh dönemini Nasrûddeve'nin hükümdarlığında (1011-1061) yaşadı. Roma İmparatorluğu, H.382/993 yılında Ahlat, Malazgirt, Erciş ve Bergeri (Muradiye) bölgelerine doğru bir saldırı başlattığında, Emir Ebu Ali bin Mervan bu taarruzu püskürttü ve durdurdu. Ebu Ali bir de bütün İslam ordularını Romalılara karşı seferber edeceğini söyleyince, Roma barış istedi ve böylece Mervanî emirliği ile Roma İmparatorluğu arasında on yıllık bir barış antlaşması imzalandı (İbn'ül Ezrak 1975:77).

Mervanîler döneminde Kürt-Türk ilişkileri bağlamında vuku bulan en önemli gelişme hiç kuşkusuz Malazgirt Savaşıydı. İbn'ül Ezrak'a göre, Roma ordusunun Malazgirt'e geldiği haberini Sultan Alparslan'a bildiren bizzat Ahlat ve Malazgirt halkıydı. Ancak bazı kaynaklara göre, sultanı Suriye'deki Roma elçisi haberdar etmişti (İbn al-Adîm, 2011:67). Fakat gene İbn'ül Ezrak'a göre, Ahlat ve Malazgirt halkı Alparslan'ı savaşa teşvik etmiş, kendisine destek sağlayarak ordu ile birlikte muharebeye katılmış ve savaş sonrasında ganimetten büyük bir pay almıştı (İbn'ül Ezrak, 1975:177).

Sıbt İbn'ül Cezvi, Alparslan'ın dört bin kişilik ordusuna "az önce on bin Kürt de katılmıştı" derken (Sümer ve Sevim, 1988:34), İbn'ül Devadari de "Sultan Alparslan'a Kürtlerden ve sair kavimlerden olmak üzere 10 bin kadar insan da katılmıştı" sözleriyle bunu doğruluyor (Sümer ve Sevim, 1988:57). Ahmed bin Mahmûd *Selçukname*'sinde "Sultan'ın yanında Kürtlerden on bin seçkin asker ve reisler de toplandı" şeklinde bir ifade kullanmaktadır (Ahmed bin Mahmûd, 1977: 94). Buna göre, Malazgirt muharebesinde Sultan Alparslan'ın ordusunun en az üçte ikisinin, yani her üç askerinden ikisinin Kürt olmuş olması gerektiği anlaşılıyor³⁶.

Başkentleri Meyyâfarîkin (Silvan) olan Mervanîler 1050 yılında; başkentleri bugünkü Gence (Azerbaycan) şehri olan Şeddadîler 1055'te; başkentleri Tebriz (İran) olan Revvadîler de gene 1055 yılında Tuğrul Bey adına hutbe okutmaya başladı. Kürt mirliklerinin Tuğrul Bey'e itaat etmesinde birkaç önemli faktörün belirleyici olduğu söylenebilir. Birincisi, Tuğrul Bey yönetimindeki Selçukluların, Kürt, Arap veya Fars mirlik ve beyliklerine nazaran, bir merkezden yönetiliyor olmasıdır. Selçukluların farklı beylikler şeklinde kendi aralarında bölünmemiş olmaları büyük bir avantajdı. Ortadoğu coğrafyasında yeni göç etmiş bir unsur olarak Türkler, varlıkları devam ettirebilmek için birlikte hareket etmeliydiler. İkincisi; Kürtler, Araplar ve Farsların kendi içlerinde, birbirlerine karşı mücadele içinde olmalarıdır; Kürtlerin Kürtlerle, Arapların Araplarla ve genellikle Farsların Farslarla rekabet halinde bulunmaları. Üçüncüsü; Tuğrul Bey'in, Bağdat'taki Abbasi halifeliği adına hareket emesi ve onlar namına

olmasa bile beş yüzden aşağı düşmesini öneriyordu. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III. Cilt, Alparslan ve Zamanı* (Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2016), s.130.

³⁶ Malazgirt savaşı ile ilgili genişçe bir değerlendirme için bkz. Abdullah Kıran, "Hakikat ve Tahrifat Dikotomisinde Malazgirt Savaşı"; *Muş Kitabı*, editör Sedat Karakaya ve Orhan Keskintaş, Pınar Yayınları, 2020.

seferler düzenlemesiydi. Dolayısıyla halifelige biat etmiş olan Kürt mirliklerinin Selçuklulara karşı savaşmaları, halifeliği tanımadıkları anlamına gelebilirdi.

Yukarıda belirtildiği üzere Kürt mirliklerinin Selçuklulara boyun eğip bunların egemenliklerini tanınmasında, Selçukluların Bağdat'taki halifelik adına hareket etmeleri belirleyici bir rol oynadı. Aksi takdirde, Roma'ya boyun eğmeyen Kürt mirlikleri, Selçuklulara karşı da sonuna kadar direnebilir ve belki de birlikte hareket edebilirdi. Ancak Tuğrul'un Bağdat adına hareket etmesi ve fethettiği yerlerde Abbasi halifeliği adına hutbe okutması, Kürt mirliklerinin herhangi bir direniş göstermeden Selçuklu egemenliğini tanımalarına yol açtı.

4.6. Mervanî Mirliğinin Yıkılması

Mervanî Kürt mirliğinin 1050 yılında Tuğrul'a biat etmesine rağmen, Selçuklular bir müddet sonra mirliği tamamen ortadan kaldırmak istedi. Selçukluların böyle bir politikayı benimsemesinde, mirliğin sahip olduğu hazineler ve zenginliğin de bir payı vardı.

Aslında Mervaniler, Selçuklulara bağlandıktan sonra özerk bir mirlik olarak varlıklarını devam ettirmeye razıydı. Ancak servetleri âdeta başlarına bela oldu. Daha önce Mervanilere vezirlik yapmış olan Fehrüddüvle Muhammed bin Cehir, bir müddet sonra Bağdat'ta Halife El- Kaim'e vezir oldu. Ancak daha sonra bu görevden azledildi ve yerine oğlu Amidüddüvle Ebu Mansur Muhammed vezir tayin edildi. Amidüddüvle, Nizamülmülk bin İshak'ın kızı Zübeyde ile evliydi. Aynı sırada Mervanilerin bilge veziri Ebu Tahir Selame bin Enbarî görevinden alınarak, yerine Meyyâfârikin'de bir hekim olan Ebu Salim atandı. Olup bitenleri duyan Fehrüddüvle derhal Nizamülmülk'e koşarak Mervanî devletinin sahip olduğu hazinelerden, para, altın ve değerli mallardan söz ederek, yeterli bir ordu sağlandığı takdirde burayı ele geçirebileceğini söyledi (İbnü'l Ezrak,1975: 190). Daha Malazgirt seferi öncesinde Meyyâfârikin'e uğrayıp pek çok hediyeler almış olan Nizamülmülk de Mervanilerin zenginliği konusunda bir fikir sahibiydi (İbnü'l Ezrak,195: 173).

Fehrüddüvle'nin kıskırtmaları üzerine Sultan Melikşah'a çıkan Nizamülmülk, "O memleketin düzeni bozulmuştur. Orada haddi hesabı olmayan mal ve para vardır" diyerek, Mervanilere yönelik bir sefer için izin istedi. Bunun üzerine Sultan Melikşah, başında Fehrüddüvle'nin bulunduğu bir orduyu Mervaniler üzerine gönderdi. 1086 yılında Meyyâfârikin ve Amed'i aylarca kuşatma altında tutan Fehrüddüvle yönetimindeki Selçuklu ordusu, gene de şehre hâkim olamadı. 1087 yılında Sultan Melikşah, Emir Artuk'u büyük bir orduyla Fehrüddüvle'nin yardımına gönderdi³⁷. Böylece Mervani başkenti ele geçirildi ve mirliğin hazinelerine el kondu (İbnü'l Ezrak,1975: 190).

Sefer sonrasında ele geçirilen paha biçilmez eşya, altın ve zümrütler arasında, Mervanî beyi Nâsıruddüvle'nin 140 adet inciden ibaret tesbihi ve kılıcı da vardı. Daha önce bu tesbih ve kılıç hakkında bilgi sahibi olan Sultan Alparslan, Mervani miri Nizameddin'e haber göndererek bunları istemiş, ancak Nizameddin onların yerine farklı bir kılıç ile inci tanelerinden meydana gelmiş bir salkım ve başka değerli hediyeler göndermişti. Sefer sonrasında meşhur inci, tesbih ve kılıcın Sultan Melikşah'a ulaşip ulaşmadığını bilmiyoruz. Ancak Mervanilerin hazinesinden büyük miktarda para ve altın almakla suçlanan Fehrüddüvle daha sonra Nizamülmülk'ün gözünden düşünce, Melikşah onun yerine Kıvamuddin Amidmülk Ebu Ali el-Belh'i Diyarbekir'e tayin etti (İbnü'l Ezrak,1975: 198).

Lâkin 1090'da Amed (Diyarbekir) ve Meyyâfârikin, Nizamülmülk'ün damadı Amidüddüvle'ye verildi. Meyyâfârikin'deki ünlü Mervani sarayına Nizamülmülk'ün kızı Zübeyde Hanım, eşi ve ailesiyle yerleşti. Belli ki Nizamülmülk, bu zengin ülke ve hazinelerin başına damadının oturmasını daha güvenli bulmuştu (İbnü'l Ezrak, 1975:202).

³⁷ Burdur Vakıf ve Halkevi kitaplığında, 1231 No. İle koruma altına alınmış olan, "Tarih al Umara al Talavi(?) al Artuki" adlı kitap, Artukluların tarihi üzerine yazılmış bir eserdir. Kitabın Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Suriye'de yaşayan Artuklulardan İbrahim Bey adlı biri tarafından yazıldığı söylenir. Eser üzerine çalışmalar yapan Türk tarihçileri "Talavi" "Tâluvi" "Talevi" ve "Taleviyyul" kelimesinden yola çıkarak, Artukluların soyu üzerinde bir sonuca varmak istemilerdir. Arapça düşünüldüğüne, "al Talavi," aile, kabile veya aşiret adını referans eder. Türk tarihçileri kelimenin Türkçe, Çince, Arapça ve Moğolca anlamları üzerinde çalışmalar yapmış ancak bir sonuca ulaşmamışlardır. Bütün bu dillerde anlamsız gibi görünen "Tal" kelime Kürtçe de "acı" anlamına gelir. Araçlar, Kürtçedeki "Ciziri" kelimesini, "Cizrevi" şeklinde ifade ettikleri gibi, muhtemelen "Tali, Talo, Tahlo" kelimesini de "Talevi" şeklinde ifade etmişlerdir. Büyük bir olasılıkla Kürtçedeki "Mala Talo," Arapçada "al Tahlevi" şeklini almıştır. Zira "Mala Talo" tabiri, Kürtler arasında çok yaygındır. Kısacası Türkmen olarak kabul edilen Artuklu ailesi, muhtemelen Kürt'tür. Bkz. M. Akif Erdoğan, "III. Murat Döneminde Şam'da Yazılmış Arapça Bir Artukoğulları Tarihi: Tarihi Umera-i Tahlevi Al -Artuki," I. Uluslararası Mardin Sempozyumu, Editör: İbrahim Özçöşar- Hüseyin H. Güneş, s.331, 2006

Ortaçağda “araştırmacılar nezdinde,” bir beyliğin devlet sayılması ve kabul edilmesinin bazı kriter veya alâmetleri vardı. Bunlar genellikle (a) mirin veya beyin, sırf bir aşiret yurdu değil, (önemli birkaç şehir ve kaleyi de içeren) belirli bir toprak parçası üzerinde hâkimiyet sağlamış olması; (b) profesyonel bir ordu kadar düzenli değilse de, topraklarını korumaya veya sefere çıkmaya hazır bir askerî güce sahip olması; ve elbette (c) söz konusu mirin veya beyin adının hutbede okunmasıydı. Tabii eğer söz konusu mirlik veya beylik Bağdat’taki Abbasi halifeliğine bağlıysa, o zaman hutbede Abbasi halifesinin adı da okunurdu; eğer Mısır’daki Şii Fatımi halifeliğine bağlıysa, dönemin Fatımi halifesinin adı okutulmaktaydı. Fatımi halifeliği adına hutbe okunmasına, Sultan Selahaddin Eyyubi döneminde, 10 Eylül 1171’de son verilince, artık İslam coğrafyasındaki hutbelerde, 1258 yılındaki Moğol işgaline kadar sadece Bağdat’taki Abbasi halifesinin adı okunur oldu.

4.7. Mervanî Sikkeleri

Bir Ortaçağ beyliğinin devlet olarak tanınmasının önemli bir koşulu da, yukarıda saydıklarımıza ilâveten, o yönetim adına sikke kesilmesi, darp edilmesi idi. Mervanî miri Nasrüddevle döneminde kesilmiş 79 sikke günümüze ulaşmış bulunuyor. Bu 79 sikkenin farklı şehirlerde bulunan darphanelerde kesildiği anlaşılmaktadır. Bu sikkelerin 43’ü başkent Meyyâfârikin’de üçü Amid’de (Diyarbakır), üçü Ambar’da, beşi Cizre’de, altısı Ahlat’ta, dördü Dünyeser’de (Koser, Kızıltepe), biri Nusaybin’de, biri Siirt’te, biri Dara’da, ikisi ise- bir yıl kadar Mervanî mirliğine başkentlik yapan- Erzen’de, biri Kefertusa’da ve biri de Zaho’da kesilmiştir. Nasrüddevle döneminden kalma bu sikkelerin bir kısmı müzelerde, bir kısmı da bazı koleksiyoncuların elindedir. Bu sikkeler içinde en geç tarihli olanlar 1022-23 yılına, yani neredeyse tam 1000 yıl öncesine aittir. Mervanî sikkelerinin Ukrayna, Baltık ve İskandinav ülkelerinin hazineleri arasında çıkması, o dönemde Mervanîler ile Kiev Rus tüccarları arasında Karadeniz üzerinden kurulan ticari ilişkilere işaret etmektedir. Nitekim o dönemde Trabzon limanı, Müslüman tüccarlarının satmak ve almak için toplandığı bir mekân idi. Ortaçağda, Bağdat ve diğer yerlerden gelen tüccar, genellikle Diyarbakır üzerinden Trabzon’a ulaşırdı (Yaz, 2019:217).

4.8. Ticaret ve İktisadi Hayat

Nasrüddevle döneminde Meyyâfârikin’de oldukça canlı ekonomik bir hayatın olduğu düşünülmektedir. Nitekim buna dair şu örnek ele alınabilir: Bir gün İnb’ül Behat adında bir simsar, şehre gelen bir kervandan büyük miktarda pamuk ipliği alır. Aynı gün öğlen vakti, başka bir kervan gelerek o ipliğin tamamını satın alır ve simsara parasını öder. Simsar bu satıştan 500 Armanos altını kazanır. Üstelik henüz ipliği satın almış olduğu adamların parasını dahi ödememiş iken. Mir Nasır bunu duyunca simsarı çağırır. O da parayı alarak Nasrüddevle’nin yanına çıkar. Nasrüddevle duyduklarının doğru olup olmadığını sorunca, simsar “doğrudur” diyerek parayı önüne koyar. Bunun üzerine bey şöyle der: “*Vallahi ben seni, parayı almak için çağırmadım. Ben haberin doğru olup olmadığını ve memleketimde bir adamın bir günde gerçekten 500 altın kazanıp kazanmadığını öğrenmek için çağırdım*” (İbnü’l Ezrak, 1975:158).

Nasır-ı Hüsrev, Meyyâfârikin’deki mirlik sarayının Kahire’deki Fatımî sarayının benzeri olduğunu yazarken, Diyarbakır surlarını ise şöyle metheder: “*Ben, dünyanın dört bucağında, Arap, Acem, Hind ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiç bir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum*” (Nasır-ı Hüsrev, 1967:42). Meyyâfârikin’deki Mervanî sarayı, mirin ve aile efradının hayat mekânı olmasının yanı sıra, diplomatik görüşmelerin yapıldığı; zaman zaman eğlencelerin organize edildiği; Mısır, İran, Hindistan gibi farklı ülkelerden tüccarların ağırlandığı; gene farklı diyarlardan gelmiş müzisyenlerin sanatlarını icra ettikleri bir yer olarak anılmaktadır. Nasrüddevle, Mısır’daki Fatımî halifeliği sarayında sunulan yemeklerin ve meşrubatların kendi sarayında da ikram edilebilmesi için, eğitim amaçlı Mısır’a aşçılar göndermiştir. İbnü’l Ezrak başka kral ve sultanların yanında bulunmayan ses sanatkarlarının, dansçıların ve diğer eğlence ehlinin Nasrüddevle’nin himayesinde olduğunu belirtir. Nasrüddevle bir yerde güzel bir cariyeye ya da güzel bir ses sanatkarı olduğunu duyarsa, büyük paralar harcayarak alırdı ve getirirdi. İbnü’l Ezrak, Nasrüddevle’den daha geniş ülkeleri ve yaygın şöhretleri olan hükümdarların Nasrüddevle’nin sürdüğü sefayı sürdüremediğini, içinde yüzdüğü bolluğa ve mutlu hayata erişemediğini, onun kadar servet ve çocuk sahibi olamadığını yazar (İbnü’l Ezrak, 1975: 160)³⁸.

³⁸ İbnü’l Ezrak (159-160) oldukça renkli bir kişiliğe sahip olan Mervanî miri Nasrüddevle’nin dört hanımının yanı sıra 360 cariyesi de olduğunu ve Nasrüddevle’nin her birine sırayla, ancak yılda bir defa gittiğini yazar (Şerefhan, Şerefname’inde cariyeye sayısını 366 olarak

4.9. Mervanîlerin Kudüs Misafirhanesi

İslam devletlerinin hükümdarları büyüklüklerinin nişanesi olmak üzere, kutsal kabul edilen beldelere hayır amaçlı imaretler yaparlardı. Bu bağlamda, Mısır sultanları ve Osmanlı padişahlarının Kudüs ve Hicaz'daki hayrat eserlerini hatırlamakta fayda var. Bu geleneğin daha erken tarihlerde Kürt mirleri tarafından benimsendiğini gösteren veriler bulunmaktadır. Mervanî miri Nasrüddevle, H.445/1053-1054 yılında ülkesinden hacca gitmek isteyenler için Kudüs'te iki ev vakfetmişti. Bu evler Diyarbakır bölgesinden hac ve seyahat gayesiyle Kudüs'e giden herkese hizmet vermekteydi. Michael Hamilton Burgoyne'un 1977 yılında Kudüs'teki (Eyyûbi dönemine ait) Evhediye türbesinin dış avlusunda bulunduğu bir kitabe sayesinde, bu Mervanî vakfından haberdar olunmuştur. Mervanî mirinin hacılar için vakfettiği bu tesis Kudüs'te, Mescid-i Aksa'ya açılan ve Babü'l Hıtta denilen kapının bitişiğinde yer almaktadır (Ripper,212:219). O dönem Mısır'ı yöneten Fatımilerin Kudüs'te hacılara yönelik bir Mervanî vakfına izin vermesi, Mervanî-Fatimi ilişkilerinin de iyi olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, Kudüs'te misafirhaneleri olan Mervanîlerin, hac yolunun diğer güzergâhları üzerinde ve bizzat Mekke'de de vakıflarının olması ihtimal dahilindedir. Zira Mervanîler döneminde Diyarbakır'dan yola çıkan hacılar, muhtemelen Urfa, Halep, Şam, Kudüs, Medine güzergâhı üzerinde Mekke'ye varmaktaydı. Kudüs'ten Kızıldeniz yoluyla gidilmesi halinde ise, çöl yoluyla ve Medine'ye uğramadan Mekke'ye ulaşmak da mümkündür.

Mervanî Kürt mirliğinin bir özelliği de yönetimi sadece hanedan ailesiyle sınırlı tutmaması, günümüzdeki liyakat ilkesi doğrultusunda, işi ehline bırakmasıydı. Örneğin Mervanî Mirliği'nde, hükümet sisteminin en iyi mevkilerinde Hıristiyanlar da yer alabilmekteydi; hattâ bir dönem Mervanîlerin vezirliğini yapmış olan tıp doktoru Ebû Salim, mirliğin Hıristiyan tebasındandı³⁹. Mervanî miri Mümehhidüdevle döneminde, güvenlik teşkilâtının başında bulunan İbn Filûs da Hıristiyandı. Nasrüddevle'nin Amid (Diyarbakır) valiliğini yürüten oğlu Sa'düdevle'nin divan kâtipliğini, gene İbn Hammar adında bir Hıristiyan yapmaktaydı (İbnü'l Ezrak,1975:111, 169).

Muhtemelen İslam yönetimleri arasında, Hıristiyanlara devlet bürokrasisinin en üst makamlarında ilk yer veren devlet idaresi Mervanîler'inkiydi. Prof. Dr. Ali Sevim, Mervanî topraklarının Selçukluya bağlanmasının bir gerekçesi olarak, Mervanî devletinin Hıristiyanlara karşı daha ayrıcalıklı davranmasını gösterir (Sevim, 2014: 49).

4.10. Mervanî Mimarisi

Mervanîlerin özellikle mimari alanında çok ileri olduğu; Amid (Diyarbakır) ve Meyyâfârikin'deki sur ve burçları tamir ettirdikleri; Mir Nizamüddin döneminde surları bir boy yükselttikleri, İbn'ül Ezrak (122, 155, 184) tarafından aktarılmaktadır. Amid surlarına işlenmiş, Nasrüddevle'ye ait 6 kitabe günümüze ulaşmıştır. Mervanîlerin âdetâ yeniden inşa ettiği önemli bir şehir de Mardin'dir. İslam fetihlerinden yaklaşık yüz yıl sonra şehir metruk hale gelmiş, 300 yıl boyunca kimsenin yaşamadığı ölü bir kente dönüşmüşken, Mervanî emiri Nasrüddevle 1048-49 yılında hem Mardin'i hem de civardaki köyleri yeniden inşa etmiştir. Böylece tarihi Mardin şehri, Mervanî mirliği döneminde hayatın yeniden devam ettiği, yaşayan bir şehre dönüşmüştür (Yaz, 2019:282).

Mervanîlerin yol ve köprü yapımına verdiği önem, Dicle nehrinin farklı kolları üzerinde yaptırdıkları devasa köprülerden anlaşılabilir. Mervanîlerin Silvan ve Batman arasında, Batman Çayı (Satidma) üzerinde yaptığı Pêpira köprüsünün 42 ayaklı olduğu söylenir. İbn'ül Ezrak, Nasriyye şehrinin kuruluşundan söz ederken Pêpira köprüsü için çok büyük miktarda para harcandığını belirtir. Batman Çayı'nın, muhtemelen yatak değiştirmesi nedeniyle toprak altında kalan nehrin 1977'de tek ayağı görünürken, günümüzde 8 ayağı ortaya çıkmış bulunuyor (Yaz, 2019:272). Mervanîler tarafından 1065 yılında Diyarbakır şehrinin güneyinde, Dicle nehri üzerine yapılmış olan On Gözlü Köprü (Mervanî Köprü, Silvan Köprüsü) 178 metre uzunluğunda, 5.6 metre genişliğindedir. Gene

verir). Nasrüddevle'nin ölümünden sonra iki arkadaş arasında şöyle bir diyalog geçer: "Nasrüddevle'nin hükümdarlığı kaç yıl sürdü? 53 yıl sürdüğünü duydum, doğru mu?" Diğeri şu karşılığı verir: "Neden 106 yıl sürdü demiyorsun? Çünkü onun geceleri gündüzlerden daha güzeldi."

³⁹ Süryani Vakanüvisler 'den, "Meçhul Edessal" diye adlandırılan bir yazar, Kürt Eyyubi Devleti döneminde de Hıristiyanların haklarının gözetildiğini dile getirerek şöyle yazar: "Eyyubiler bir asırdan az hüküm sürdüler. Müslüman Doğu ile Hıristiyan Batı arasındaki ilişkilere öncelik verdiler. Hıristiyan ve Yahudilere karşı hoşgörülü davrandılar. Müslümanların din değiştirmesine çalışmamaları koşuluyla, Dominiken ve Fransiskan misyonerlerin Mısır'a girmesine izin verdiler. Bu sultanlar Yahudi Maymonid'i kabul ettiler. Yabancılar karşı barışçıl bir politika izlediler. Suriye, Mısır ve Yukarı Mezopotamya'da ekonomik, kültürel ve sanat yaşamına öncelik verdiler." Bkz. Süryani Vakanüvisler, s.274

Mervanilerin Silvan-Diyarbakir arasında, Çemê Embarê (Ambar Çayı) üzerinde inşa ettikleri 20 gözlü köprüünün, 1223 yılında Artuklu hükümdarı Mahmud tarafından onarıldığını gösteren kitabesi bulunmuştur. Silvan'daki Malabadi köprüsünün 12. yüzyılda Artukoğulları tarafından yapıldığı ileri sürülse de bu köprü de Mervaniler tarafından yapılmış olma ihtimali hayli yüksektir. Zira köprüünün adı, Kürtçe'de *Mala Bad* "Bad'ın evi, ülkesi, mülkü" anlamına gelir. Bad'ın ise Mervanî devletinin ve hanedanın kurucusu olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Bu arada, Mervani Köprüsü (On Gözlü Köprü) ve Malabadi köprüsü tekniği ile yapılmış, Diyarbakir-Mardin arasında çok sayıda küçük ve orta büyüklükte köprüler bulunmaktadır. Kuşkusuz bu yapılar da arkeolojik açıdan araştırmayı ve tescil edilmeyi beklemektedirler.

Maalesef Cumhuriyet döneminde, Kürt medeniyetine ait yapılar, kimi ideolojik kaygılar nedeniyle görmezden gelindi ve koruma altına alınmadılar. Koruma altına alınan kimi tarihi yapılar da Türk eserleri olarak kabul edilerek Selçuklu veya Artuklu yönetimlere mal edildi. Bu tarihi yapılar arasında en çok göze çarpan, Ahlat'taki Meydan/Rojkî Mezarlığıdır. Bugün Selçuklu Mezarlığı olarak adlandırılan bu yer, yüzyıllardır Meydan Mezarlığı ve Rojkî Mezarlığı olarak biliniyor. Rojkiler; Bedlis Beyliği'ni oluşturan, Bilbasî ve Kavalasi gibi farklı kolları olan bir Kürt aşiretleri konfederasyonudur. Şeref Han, Bedlis hükümdarlarının soyunu Kisra krallarına (Sasani (Zozani) devleti kralları) bağlar ve Bedlis hükümdarlarının bölgeyi yönetme tarihinin, eseri Şerefnameyi kaleme aldığı 1597 yılından, 760 yıl geriye gittiğini söyler (Şeref Han, 1998: 295-96). Yaklaşık 1000 yıllık bir geçmişi olan Bedlis Mirliği, muhtemelen dünyada, aynı hanedanlığın en uzun süre ile yönettiği hükümetler arasında yer alır (Kıran,2020:163-177).

Meydan mezarlığındaki taş işçiliğinin köklerini İslam egemenliği öncesindeki döneme kadar uzanır. Bu taş işçiliğinde, Ermeni "Haçkarlık" (Xaçkarî) sanatı izleri belirgin olarak görülmektedir. Bu arada "Haçkarlık"(Xaçkarî) kelimesi Kürtçe olup, "Haç(Xaç)=Haç, Kar = İşçilik" anlamında gelir. Ayrıca "Haç" Hıristiyanlığı temsil ettiği için, "Haçkar" Hristiyan usta anlamında da kullanılır. Öte yandan "kar" kelimesi Ermenicede de "taş" anlamında kullanılır. Eğer mezar taşı üzerinde işlenmiş bir şekli varsa, Kürtler ve Ermeniler bugün bile buna "haçkar(xaçkar)" derler. Ahlat, tarih boyunca hem taşları hem de "haçkarlarıyla" da ünlü bir şehirdir. "Haçkarlık" Türkçede son dönemlerde "taş ustalığı" şeklinde yer almıştır. Haçkarların sadece Ermeni mezarlarını yapmadıkları, alanlarında uzman ustalar olarak Müslüman mezarlarını da yaptıklarını belirtmek gerekir. Bölgedeki Mervani, Bedlisi ve Eyyubi aristokrat mezarlarını da "Haçkarlar" tarafından yapılmışlardır.

Günümüzde Selçuklu Mezarlığı olarak adlandırılan Meydan Mezarlığı'nda, Selçuklulara ait birkaç mezar olsa da, burası özü itibariyle bir Selçuklu mezarlığı değildir. Birincisi; Meydan Mezarlığı, Orta Asya Türk kültürüne yönelik bir iz taşımamakta ve İran coğrafyasında da, bu mezarlık geleneğiyle benzerlik taşıyan kabristanlar bulunmamaktadır. İkincisi; Bitlis ve çevresi X. Yüzyılın sonlarından itibaren Mervani Kürt Devletinin egemenliğindedir. İbn'ül Esir, Tuğrul Bey'in 1049-1050 yılında, Mervani Miri (Beyi) Nasrüddevle'ye haber göndererek ülkesinde hutbeyi kendi adına okutması talebinde bulunduğunu ve Nasrüddevle'nin de itaat ederek Diyarbakır yöresinde onun adına hutbe okuttuğunu yazar (Cilt:9, s.422). Selçukluyu tanımalarına rağmen Mervani egemenliği 1085 senesine kadar devam eder ve bu dönemde Mervani bölgesine yönelik bir göç ve iskân politikası yoktur. Sultan Melikşah döneminde, 1085 yılında, daha önce Mervanilere vezirlik yapmış olan Fahruddevle Muhammed bin Cehir kumandasındaki Selçuklu ordusu Mervani Devleti'ne son verdi. Böylece Bitlis ve çevresi Malazgirt Savaşı'na katılmış olan Dilmaçoğlu Mehmet Bey'e (ö. 1104) iktâ edildi ve Dilmaçoğulları Beyliği kurulmuş oldu. Bu beylik, Togan Arslan (1104 -1137) zamanında, önce Anadolu Selçuklu Devleti'ne (I. Kılıçarslan, 1092-1107 zamanı), sonra Ahlatşahların kurucusu Sökmen el-Kutbi (1100-1111) zamanında Ahlatşahlar'a⁴⁰, daha sonra da Mardin Artuklu Devleti'ne tâbi olmuştur. Ahlatşahlar 1192 senesinde Dilmaçoğullarının Bitlis'teki varlığına son verdiler.

⁴⁰ Ebü'l-Fidâ'ya göre, Mervanilerin zulmünden bıkan Ahlat halkı, 1100 yılında Sökmen el-Kutbî davet ederek şehri ona teslim etmiş ve bu tarihte Ahlatşahlar devleti kurulmuştur. Yaklaşık bir asır devam eden Ahlatşahların yönetimine 1207 yılında, Eyyübî Hükümdarı Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyüb son verir ve Ahlat Eyyübilerin eline geçer. Bkz. Faruk Sümer, "Ahlatşahlar," TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.2, s. 24-28, 1989, İstanbul. Minorsky'e göre daha 1185 yılında Ahlat Beyi Armanşah (Shah Arman) vefat ettiğinde, Ahlat halkının daveti üzerine, Selahaddin Eyyubi Mayyafariqin üzerinde Ahlat'ı almak üzere yola çıkar ve Tatvan'a gelir. Ancak bu sırada Armanşah'ın memlukü Begtimur iktidarı ele geçirip, acele ile Azerbaycan Atabeyi Muhammed Pehlivan adına hutbe okuyunca, Eyyubiler hareketi durdurur ve Atabeg de Ahlat üzerinde bir hak iddiasında bulunmaz. Bkz. Minorsky, Studies of Caucasian, s.148 Ancak Selahaddin Eyyubi'nin kâtibi ve biyografisinin yazarı Bahadin'e göre, civardaki krallar, Ahlat'ı almak için iştahlanınca ve hatta Azerbaycan Beyi Pehlivan İbn Yeldokuz Ahlat'ı almak için harekete geçince, Begtimur, Sultan Selahaddin'e bir mektup yazarak şehri Eyyubilere teslim etmek ve Sultan'ın hizmetine girmek istediğini belirtir. Bunun üzerine Sultan büyük bir arzu ile derhal Ahlat'ı topraklarına katmak amacıyla, Musul üzerindeki müsadereye son vererek Ahlat'a doğru harekete geçer. Ancak bu esnada Pehlivan, Begtimur ile bir anlaşma yaparak kızını ona verip egemenliğini tanyınca, Begtimur Selahaddin'in daha önce gönderdiği elçilerden özür dileyerek, davetini geri çeker. Bu arada Ahlat'ı almak

Kıyasası Ahlat ve Bitlis 19 sene Büyük Selçuklu Devleti'ne, 3 sene de Anadolu Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuş oluyor. Selçukluların Ahlat ve Bitlis yöresini fiili olarak ellerinde bulundurduğu dönem 21 yıl kadardır. Öyle anlaşılıyor ki, Ahlat Meydan Mezarlığında farklı dönemlerde, farklı topluluklara ait mezarlar adeta üst üste yapılmıştır. Ayrıca mezarlığın, günümüzde çizilmiş sınırların dışına taşmış olması ihtimal dahilindedir (Karamağaralı,1992:43)⁴¹. Bu da Ahlat'ın oldukça eski bir yerleşim yeri ve şehir olmasından kaynaklanmaktadır. Evliya Çelebi, kadim Ahlat şehrinin ta Firavunlar zamanından beri “mamur ve nısf-ı cihân” bir şehir olduğunu söyler. Ahlat Mezarlığı ve bu mezarlıkta yatanlara ilişkin bilgiler veren Evliya Çelebi, Ahlat Mezâristânı'nın ancak bir günde zor bela dolaşılacağını belirterek, kabristanın büyüklüğüne dikkat çeker. Çelebi, Osmanlı devletinin kurucusu Ertuğrul'un dedesi Kuba Alp Bey ve Bedlis hanlarının ecdatlarının da bu mezarlıkta gömülü olduğunu söyler (Çelebi, IV. Kitap:92). Mezarlık Hristiyan ve Müslüman mezarları şeklinde iki kısımdan oluşuyorsa da, Zerdüşti ve Êzidî Kürtlere ait mezarlar da bu devasa alanda bulunabilir⁴².

Annazî, Revvadî, Şeddadî ve Mervanî Kürt mirliklerini egemenliği altına alan Büyük Selçuklu Sultanlığı 1194 yılında dağıldığında, Türklerin genellikle farklı beylikler şeklinde egemenliklerini sürdürdükleri topraklar, Arap ve Fars coğrafyasından Kürdistan ve Anadolu'nun iç kesimlerine doğru kayacaktır.

Sonuç

Türkler İslâm ve Ortadoğu coğrafyasında Kürtlerden önce Farslar ve Araplarla karşılaştı. Kürtlerle tanışmaları ve Kürt coğrafyasına doğru yayılmaları, Araplar ve Farslarla iç içe geçmelerinden yaklaşık 200 yıl sonra oldu. Bu 200 yıllık süre zarfında Türkler genellikle Bağdat'taki Abbasi Halifeliği bünyesinde asker olarak hizmet ettiler. Ordu içinde güçlenen ve bir müddet sonra orduda hakim güç konumuna gelen Türkler, zamanla iktidara müdahale etme teşebbüsünde bulununca Halife el-Mu'tasım Billah (d.795; hd 833-842), orduyu denetim altında tutma amacıyla Sâmarrâ şehrini inşa etti. Ancak Sâmarrâ şehrinin inşa edilmesi, yapılış amacından beklenenin tersine, ordunun konumunu daha da güçlendirerek askeri cenahı özerk bir statüye kavuşturdu. Üstelik bir müddet sonra Halifelik makamı da Bağdat'tan Sâmarrâ'ya taşındı.

Bağdat'tan Samarra'ya taşınmış olan halifelik merkezi, Mu'temid-Alellah'ın, halifelik makamındaki son yılı olan 892'de Samarra'dan tekrar Bağdat'a taşınsa da, Türk kumandanların halifeler üzerindeki baskısı devam etti. Henüz Emevîler döneminden başlayarak, zayıflamaya başlayan İslâm imparatorluğu, bir müddet sonra tek merkezden yönetilmeyecek kadar büyümüşü. Abbasiler döneminde, merkezin çevre üzerindeki egemenliği daha da zayıfladı ve böylece İslâm imparatorluğu sınırları dahilinde farklı yönetimler ortaya çıkmaya başladı. Abbasiler önce İspanya'daki Endülüs topraklarında egemenliklerini yitirdi. Endülüs'te bölünmeye başlayan Abbasi merkezi yönetimi, zamanla Ortadoğu ve Kafkaslara da sıçradı. İran, Mısır, Ürdün, Yemen ve Etiyopya gibi ülkelerde farklı yönetimlerin ortaya çıkması, Kürtlerin de nüfus olarak çoğunluk teşkil ettiği topraklarda kendilerine has mirlikler kurmasının yolunu açtı. İlk Kürt mirliği olarak kabul edilen Şeddadîler, tarihte Küçük Medya olarak bilinen, kadim bir Kürt yerleşimi olan Arran ve Adırbêcan'da (Azerbeycan), H.326/937-938 **Deysem b. İbrahim el-Kurdî** tarafından kuruldu.

Şeddadîlerden sonra kurulan ikinci Kürt emirliği Hasanveyhîler (961-1015) oldu. Bu emirlik Cîbal bölgesinde meskûn olan 'İşanî ve Berzikânî (Berzinî) aşiretlerinin yaklaşık yarım yüzyıllık mücadeleleri sonucu, Dînever ve Şehrezor'da kurulacaktı. Hasanveyhîler ile neredeyse eş zamanlı kurulan diğer bir Kürt mirliği, Tebriz'i başkent ilan eden Revvadîlerdi. Maraga, Erdebil, Marand, Badd, Hoy (Ahar) ve Urmiye gibi kentleri denetim altında tutarken Revvadîler, bölgesel bir güç olarak Ermeni ve Gürcü topraklarına karşı akınlar düzenliyor, zaman zaman Roma ile çarpışıyorlardı. Merkezleri Bağdat'ın 100 km güneyinde yer alan el- Hilla olan Cawaniler, 1001-1163 yılları arasında varlıklarını devam ettirerek, 1060'tan sonra Selçuklar ile müttefik olmuş diğer bir Kürt mirliğiydi.

üzere yola çıkan Selahaddin'e bağlı kuvvetler Silvan'ı müsadere altına alır ve büyük bir savaştan sonra Silvan alınır. Ardından Selahaddin, Ahlat'ı almaktan vazgeçer ve Musul'u almak üzere üçüncü kez müsadere altına alır. Bkz. Behaaddin, The life of Salah Ud Din Ayyubi, Army Book Club, 1983, s.100-101

⁴¹ Beyhan Karamağaralı, Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan Ahlat Mezar Taşları adlı çalışmasında, “Selçuklu Mezarlığı” kavramını değil, Meydan Mezarlığı ifadesini kullanmaktadır.

⁴² Genel olarak Kürt mezarlarında haçer, güneş, tavus kuşu ve kufi gibi figürler yer alırken, Hristiyan mezarlarında haç bulunur.

Revvadî Kürt emîri Vehsûdân'nın 1029 yılında, 2000 çadırılık Oğuz Türkünün Tebriz kenti ve civarına yerleşmesine müsaade etmesi, muhtemelen Türklerin Azerbaycan topraklarını yurt edinmesinin ilk ve en önemli evresini teşkil edecektir. Kısacası Türklerin Azerbaycan, Kürdistan ve Anadolu'daki yerleşik hayat serüveni, Revvadî miri Vehsûdân'ın, Gazneli Mahmut'tan kaçan 2000 Oğuz çadırını Tebriz'e kabul etmesiyle başlamıştır.

Türklerin Anadolu topraklarını henüz yurt edinmediği bir sırada, başkentleri Gence şehri olup, Ani ve Bakü gibi kentleri de denetim altında tutan Şeddâdî Kürtleri, kuzeyde Tiflis'i kontrol etmek üzere Gürcistan krallığı ile mücadele içindeyken, Mervaniler güneyde, bir zamanlar kendi yönetimlerine girmiş Urfa'yı tekrar ele geçirmek için Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ile çatışyordu. Başkentleri bugünkü Tebriz olan Revvadî Kürt mirliği, Arap ve Fars beylikleriyle bir çekişme içindeydi. Kürt yerleşim alanları Bağdat'ın 100 km güneyine düşen el-Hilla şehrine kadar gitmekteydi ve el-Hilla Cawani Kürt Mirliğinin başkentiydi. Kısacası, Türkler Anadolu'da yerleşik bir hayata geçmeden önce Kürtler Azerbaycan'da Gence şehrinde Bakü'ye, Bakü'den Tebriz'e (İran), Tebriz'den Hamedan'a, Hamedan'dan Şehrizer'a, Şehrizer'dan Bağdat'ın güneyinde yer alan el-Hilla'ya, el-Hilla'dan Musul'a, Musul'dan Cizre'ye, Cizre'den Urfa'ya, Urfa'dan Diyarbakır'a, Diyarbakır'dan Erciş'e kadar uzanan yüz binlerce kilometre karelik topraklarda, tarihin kadim dönemlerinden başlayarak otokton bir şekilde mensubu oldukları yerlerde yaşam ve egemenlik mücadelesi vermekteydi.

Kürtler, İslam'ın yayıldığı döneme kadar, Ortadoğu'nun en kalabalık ve en büyük nüfusunu oluşturmaktaydı. Bölgede Kürtlerden sonra en büyük nüfusa sahip halklar olarak, ikinci sırada Araplar, üçüncü sırada Farslar yer alırdı. Arap nüfusun Hicaz ve Yemen ile sınırlı olduğu bir çağda, Kürtler bugünkü İran, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, Suriye ve Irak'ın siyasi sınırları dâhilinde kalan genişçe bir coğrafyada, yaşam ve egemenlik mücadelesi verirdi. İslam'ın Ortadoğu'da egemen bir din olmasından sonraki süreçte, Araplaşma, özellikle Kuzey Afrika'da Mısır, Sudan, Libya, Cezayir ve Fas gibi ülkelerde hızla egemen olmaya başlarken, Kürt yerleşim yerleriyle iç içe olan Suriye ve Irak'ta da etkili oldu. Suriye ve Irak'ın sınır ve kıyı kesimlerindeki kimi Kürt aşiretleri Araplaştıysa da iç kesimlerdeki Kürt ana gövde, varlığını kurdu ve 18. Yüz yıla kadar devam eden Kürt mirlikleri, Kürt dili ve kültürünün taşıyıcı sütunları olageldiler. Uluslaşma çağında, özellikle 19. Ve 20 yüz yılda, güçlü ve merkezi yönetimler kuramayan ve uluslararası alanda tanınmış bir statüye sahip olmayan Kürtler, hızla asimile olmaya başlayıp nüfus olarak küçülmeye başladılar. Statüsüz kalmak Kürtleri küçültmekle kalmadı, milyonlarca Kürdün geçmişi, tarihi, kimliği ve kültüründen koparak yozlaşmasına da yol açtı.

Kaynakça

- Ahmed bin Mahmûd (1971), *Selçuk-Name*, Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Baluken, Yusuf (2012) “*Mervaniler Devrinde Cizre*”, Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, (Şırnak: 6-8 Nisan 2012) ed. M. Nesim Doru, İstanbul: Sanart Ajans,
- Behaüddin (1983), *The life of Salah Ud Din Ayyubi*, Army Book Club, Pap-Boards Printers LTD, Rawalpindi
- Blaum, Paul A. (2006) “*Life in a Rough Neighborhood: Byzantium, Islam and Rawwadid Kurds*”; *The International Journal of Kurdish Studies*, Vol. 20. Nos 1 & 2.
- Bosworth, C. E. (1962), “*The Titulature of the Early Ghaznavids*”; *Oriens*, Vol. 15, s. 210-233.
- Bosworth, C. E. (1968) “*The Political and Dynastic History of the Iranian World (AD 1000-1217)*”; *Cambridge History of Iran*, Vol. 5.
- Ciwan, Murat, “Ortaçağ Kakeweyhi Kürt Devleti,” <https://muradciwan.com/2021/09/29/orta-cag-kakeweyhi-kurt-dewleti/> Erişim: 15.10.2021
- Çoşkun, Vahap, “Selçuklu Mezarlığı,” 19 Ağustos 2021, <https://serbestiyet.com/yazarlar/selcuklu-mezarligi-68144/>
- Çetin, Seyfettin (2014), *Yâkût el Hamevî'nin Mû'cemü'l Buldân'ında Kürtler*, Nubihar, 2014.
- Demirci, Mustafa(2009), “Sâmerrâ,” TDV, İslam Ansiklopedisi, Cilt:36
- Ebû Cafer Mihemed ibn Cerirê Teberî(2018), *Tarîx ur- Rusul we l-Milûk*, Kurd Di Tarîxa Teberî De, Amedekar û wergera ji Erebi: Emîn Narozi, Weş. Avesta, Stenbol, Çapa Yekem
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2000), *İbn Battûta Seyahatnamesi, Çeviri, İnceleme ve Notlar*: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, İkinci Baskı
- El-Birwari, Abdulelah M. Abdullah (2016), *Annâzi Kürt Emirliği (911-117)*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Erdoğan, M. Akif(2006), “III. Murat Döneminde Şam'da Yazılmış Arapça Bir Artukoğulları Tarihi: Tarihi Umera-i Tahlevi Al -Artuki,” I. Uluslararası Mardin Sempozyumu, Editör: İbrahim Özçoşar- Hüseyin H. Güneş
- Evliya Çelebi (2000), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV Kitap*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Hamdu'llah Mustawfi-i Qazwini(1913), *The Ta'rikhi Guzida*, By Edward G. Browne, Leyden: E.J. Brill, London
- İbn Hawkal (1800), *The Oriental Geography of Ebn Haukal, An Arabian Traveller of the Tenth Century*, translated by Sir William Ouseley, Oriental Press, London.
- İbn'ül Esîr (1991a), *El Kamil Fi't Tarih. İslam Tarihi, Cilt: 8* (çev. A. Ağırakça), İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbn'ül Esîr (1991b), *El Kamil Fi't Tarih. İslam Tarihi, Cilt: 9* (çev. A. Özyayın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbn'ül Ezrak (1995), *Mervanî Kürtleri Tarihi* (çev. M. E. Bozarslan), İstanbul: Koral Yayınları.
- İzady, Mehrdad R.(2004), *Bir El Kitabı Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz Yayınları, İstanbul
- Karamağaralı(1992), *Beyhan, Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Keleş, Nevzat (2018), “*Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem B. İbrahim El-Kürdi*”; *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 14, Nisan, s. 118-145.
- Keleş, Nevzat (2020), “*Revvâdiler*”; *Tarihte Müslümanlar*, Otto Yayınları, Ankara.
- Keleş, Nevzat (2016), *Şeddâdiler: Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı (951-1199)*, Bilge Kültür Sanat, 2016.
- Kemâlüddin İbnü'l Adim (2014), *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihî Haleb'de Selçuklular*; seçme, tercüme, ve değerlendirme: Prof. Dr. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kıran, Abdullah (2020), “*Hakikat ve Tahrifat Dikotomisinde Malazgirt Savaşı*”; *Muş Kitabı*, editör: Sedat Karakaya ve Orhan Keskintaş, Pınar Yayınları.
- Kıran, Abdullah (2020), “*Bedlis Mirliği Hâkimiyetinde Muş*,” *Anemon*, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2020 8 (UMS'20) 163–177
- Kıran, Abdullah(2020), “*Kısra Nûşirevan'ın Yönetim ve Adalet Anlayışı*”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık), s. (1647-1664

- Kocadağ, Abdülkadir, "Türkleşen Doğu Azerbayjan Kürd Aşiretleri, Şaki Aşireti ile Azerilerin Türk Olmayan Köklerine Dair Kısa Notlar" academia.edu. Erişim: 12.03.2021
- Köymen, Mehmet Altan (1976). Tuğrul Bey ve zamanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul
- MacKenzie, D. N. (1971), *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford.
- Merçil, Erdoğan(1970), "Gaznelilerin Kirman Hâkimiyeti"; *Tarih Dergisi*, sayı 24, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Merçil, Erdoğan(1992), "Besâsîrî," TDV İslam Ansiklopedisi, 5. Cild:528-529
- Mihemed Emîn Zekî Beg (2002), *Diroka Kurd û Kurdistanê, Ji Soranî bo Kurmancî*; Ziya Avcı, Weşanên Avesta, Stenbol.
- Minorsky, V. (1958), *A History of Sharvan and Darband in the 10th & 11th Centuries*, W. Heffer & Sons, Cambridge.
- Minorsky, V. (1953), *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London.
- Minorsky, V., "Shakâkî", in: *Encyclopaedia of Islam*, First Edition (1913-1936), Edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann
- Mirzalı, A. Mirza (1993), "Azerbaycan'ın İsmi Hakkında Kayıtlar"; *Azerbaycan*, Yıl: 32, Sayı 243, s.13-15.
- Muhammed Ibn Ali Ibn Sulayma ar-Rawandi (1921), *Being a History of the Saljuqs*. Edited by Muhammed Iqbal, E.J. Brill of Leiden.
- Muhammed İbrahim (1902), *History of the Seljuqs of Kirman*. Edited by Edward G. Browne, Royal Asiatic Society, London.
- Musheghian, Khachatour A. (1986), "Monetary Circulation in Eleventh Century Armenia: Shaddadid Coinage from Dvin"; *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian*, ed. Dickran Kouymjian, Fondation Calouste Gulbenkian, Lisbon 1986.
- Mosca, Gaetano (2005), *Siyaset Biliminin Temelleri*, Çev: Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Nasır-ı Hüsrev (1967), *Sefername* (çev. Abdülvehap Tarzı), MEB Yayınları, İkinci Basılış, 1967.
- Nikitin, Bazil(1991), *Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev. Hüseyin Demirhan, Cemal Sürreya, Deng Yayınları, Üçüncü Baskı
- Nourai, Dr. Ali (2014) *An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages*, Book on Demand Ltd, March.
- Qazwini(1913), Hamd'ullah Mustawfi-i, "The Ta'rikh-i Guzida, By Edward G.Browne, Leyden, E.J.Brill
- Oberling, Pierre(1961), *Kurdish Tribes, Kurdish Tribes in Persia / Eastern Azerbaijan*, Idem; aynı makale orijinal olarak: [KURDISH TRIBES – Encyclopaedia Iranica \(iranicaonline.org\)](http://www.iranicaonline.org), July 20, 2004
- Özaydın, Abdülkerim(2004), "Mezyediler," TDV İsam Ansiklopedisi, Cilt.29: 550-551
- Rawwadids iranicaonline.org/articles/rawwadids Erişim: 03.01.2021
- Ripper, Thomas(2012) *Diyarbakir Merwanileri: İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı* (çev. Bahar: Şahin Fırat). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Shaddadids, <http://www.forumancientcoins.com/armeniannumismatics/shaddadids.html>, Erişim:07.01.2021
- Soane, E.B.(1913), *Gramer of the Kurmanji or Kurdish Language*, Stephen Austin&Sons, LTD, London
- Smbat Sparapet's Chronicle (2005)*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, <https://archive.org/details/SmbatSparapetsChronicle>. Erişim: 05.01.2021
- Sykes, Mark (1908) *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* Vol. 38 (Jul. - Dec., 1908), s. 451-486
- Strauss, Barry S. (1999), "The Dark Ages Made Lighter, The Consequences of Two Defeats"; *What If? The World's Foremost Military historians Imagine What Might Have Been*, ed. Robert Cowley, American Historical Publications.
- Sümer, Faruk & Sevim, Ali (1988), *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı: Metinler ve Çevirileri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sümer, Faruk (1989) "Ahlatşahlar," TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.2, s. 24-28, İstanbul
- Tabari (1989), *The History of Al-Tabari*, Volume XXXIV, *The Caliphates of al-Wathiq, al-Mutawakkil, and al-Muntasir*. Translated and annotated by Joel L. Kraemer, State University of New York Press.
- Tokuş, Ömer. (2020). "Selçuklu damadı Ebû Kâlicâr Tacülmülûk Hezâresb ve faaliyetleri," *Dokuz*

Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22 (1), 199-213.

Urfalı Mateos (1962), *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (çev. H. D. Andreasyan). Ankara: TTK Basımevi.

Yaz, Arafat (2019), *Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2019.

Yaz, Arafat (2017), *Mervânî Emiri Nasrû'd-Devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları*, Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yay.Cilt.XIX, Sayı:1

Yaz, Arafat. (2021), “*The Kurdish Emirate of the Jawaniyya in the Region of Abbasid Baghdad*” (Eleventh and Twelfth Centuries), *International Journal of Kurdish Studies* 7 (2), 253-286,

Yousif, Ephrem-Isa (2009), *Süryani Vakanüvisler*, Fransızca'dan Çeviren: Mustafa Arslan, Doz Yayınları, İstanbul